

Op deze uitgave is de CC-BY-NC-licentie van toepassing.

Het is toegestaan om deze uitgave te kopiëren, distribueren, vertonen en op te voeren, en om afgeleid materiaal te maken dat op dit werk gebaseerd is zolang dit geen commerciële doeleinden heeft en uitsluitend als de auteur vermeld wordt als maker: J. van Vulpen/Theologische Universiteit Apeldoorn

(Wan)hoop in duisternis?

Tekstanalyse en contextuele lezing van Psalm 88

Hans van Vulpen

Masterthesis Oude Testament

(Wan)hoop in duisternis?

Tekstanalyse en contextuele lezing van Psalm 88

Hans van Vulpen

Thesis ter afronding van de Master Oude Testament

aan de

Theologische Universiteit Apeldoorn

Begeleider:

prof. dr. H.G.L. Peels

Meelezers:

prof. dr. A. Huijgen

prof. dr. M.J. Kater

Apeldoorn

VII februari MMXVIII

Theologische Universiteit Apeldoorn

Denken om te dienen

Oktober 1946

Ze worstelde, met het beven van haar mond en het trillen van haar fijne vingers, o, Alma's handen, je polsen zwaaien als in wanhoop op en neer. Haar ogen flakkerden onrustig bij de minste zweem van herkenning; ik had de (vreselijke) indruk dat ze, zoals ze in haar leven steeds angst had om aandacht te vragen, nú nog, o God, zich gêneerde dat ze zich niet flinker en stiller houden kon. Een starre wil versterkte haar inzet om het beven de baas te blijven – uit trouw aan het beginsel van haar bloed: aan niemand te vragen dat hij zich over háár zorgen zou maken, niets èrg te vinden en krachtens een hoog vertrouwen alles te aanvaarden. Allie, de minuten daar in de barak, nooit werd mij vreselijker en lichterder les gegeven. [...] Zoals je klamme haar over het kussen schoof en je terugkeerde met je gezicht *en face* naar mij toe – en iets zeggen wilde, maar niet kòn en hoe je toen je ogen sloot, als met een weldaad van overgave – O God, als een 'opgeven', als een neigen onder de heerschappij van de Duivel – o! deze nederlaag: voor eeuwig staat het in mij gegrift.

Miskotte

Inhoud

1. Inleiding	9
1.1. Een duistere psalm.....	9
1.2. Forschungsgeschichte	10
1.3. Onderzoeksvraag	12
1.4. Methode van onderzoek.....	13
1.4.1. Historisch-grammaticale analyse (deelvraag 1).....	13
1.4.2. Lezing van de context van het Psalter (deelvraag 2)	16
1.4.3. Lezing in de context van Oude en Nieuwe Testament (deelvraag 3)	17
1.4.4. Messiaanse lezing (deelvraag 4).....	18
2. Geannoteerde vertaling.....	19
3. Historisch-grammaticale analyse	25
3.1. Taal en structuur: syntactische analyse.....	25
3.1.1. Syntactische structuur Psalm 88.....	25
3.1.2. Structuur strofe 1: Ps. 88,2-10a.....	28
3.1.3. Structuur strofe 1: Ps. 88,10bc-13.....	28
3.1.4. Structuur strofe 3: Ps. 88,14-19.....	29
3.1.5. Conclusie syntactische analyse	29
3.2. Structuur en strategie: syntactische analyse en literaire compositie.....	30
3.2.1. Ik tot U.....	30
3.2.2. U tegenover mij.....	31
3.2.3. Conclusie syntactische analyse en literaire compositie	31
3.3. Strategie en reconstructie: literaire compositie en diachronie	32
3.3.1. Idioom en taalkundige vergelijking met andere teksten.....	32
3.3.2. Detailexegese	33
3.3.3. Verschillende exegetische approaches.....	45
3.3.4. Conclusie literaire compositie en diachronie.....	47
3.4. Reconstructie en adres: diachronie en lezers.....	47
3.4.1. Oude lezers: Qumran.....	48
3.4.2. Oude lezers: Septuaginta	49
3.4.3. Oude lezers: Targum	50
3.4.4. Nieuwe lezers.....	52

3.4.5. Conclusie diachronie en lezers	53
4. Lezing in context	57
4.1. Psalm 88 in het Psalter	57
4.1.1. Psalterexegese	57
4.1.2. Canonvorming van het Psalter	60
4.1.3. Psalm 88 in de macrostructuur van het Psalter	61
4.1.4. Psalm 88 in de microstructuur van het Psalter	65
4.1.5. Conclusie Psalm 88 in het Psalter	68
4.2. Psalm 88 in het Oude Testament	68
4.2.1. Job	69
4.2.2. Klaagliederen	69
4.2.3. Conclusie Psalm 88 in het Oude Testament	70
4.3. Psalm 88 in nieuwtestamenteel perspectief	70
4.3.1. Intertekstualiteit tussen Ps. 88,9 en Luc. 23,49	71
4.3.2. Bijbels theologische lijnen in het Nieuwe Testament	73
4.3.3. Conclusie Psalm 88 in nieuwtestamenteel perspectief	73
5. Evaluatie en conclusies	77
5.1. Historisch-grammaticale analyse (deelvraag 1)	77
5.2. Lezing in de context van het Psalter (deelvraag 2)	80
5.3. Lezing in de context van Oude en Nieuwe Testament (deelvraag 3)	82
5.4. Messiaanse lezing van Psalm 88 (deelvraag 4)	83
5.5. Boodschap en betekenis van Psalm 88	84
Samenvatting	87
Gebruikte afkortingen	93
Bibliografie	95
I. Tekstuitgaven en vertalingen	95
II. Hulpmiddelen	95
III. Commentaren	96
IV. Monografieën en essays	97
V. Overige	101

1. Inleiding

1.1. Een duistere psalm

Duisternis... In het psalmboek is geen andere psalm te vinden die zo donker eindigt als Psalm 88. Het is niet het enige lied waarin klacht en wanhoop te horen is. Bijna een derde van de liederen in het psalmboek is te typeren als een klaaglied,¹ maar in die liederen is altijd een element van hoop te vinden waar de smekeling zich aan vast klampt. Zo is in Psalm 6 vergelijkbare taal gebruikt als in Psalm 88 om de nood te klagen en te roepen om hulp, maar in het slot klinkt de zekerheid van verhooring (Ps. 6,9-11). In Psalm 130 roept de dichter ook vanuit de diepte, maar hij hoopt op JHWH die goedertieren is. In Psalm 88 begint de dichter hoopvol met de belijdenis dat JHWH de God van zijn heil is; maar het einde is zo duister, zo uitzichtloos, zo hopeloos. Waarom is dit duistere lied opgenomen in het liedboek van Israël?

Zoals alle teksten in de Bijbel vraagt ook deze tekst om een manier van toe-eigening door de **bijbellezener vandaag**; maar hoe dan? **Wie kan zich identificeren met de 'ik-figuur' uit deze psalm?** Zijn dat de lijdens door de eeuwen heen, bijvoorbeeld zij die tijdens de zwarte episode in de twintigste eeuw ten onder gingen aan de verschrikkingen van de vernietigingskampen?² En wat maakt dit lied dan duidelijk in deze en vergelijkbare omstandigheden? Hoort JHWH niet naar hen die dit lied in de mond nemen en hun klachten en verwijten woorden geven?

Welk licht valt er op dit lied als het gelezen wordt binnen het geheel van het Psalter, het Oude en het Nieuwe Testament? Tot ver in de middeleeuwen heeft de christelijke kerk de 'ik-figuur' in dit lied geïdentificeerd met Jezus. Psalm 88 is in deze uitleg de verwoording van Zijn klachten en de beschrijving van Zijn lijden en sterven. Zo betoogt Cyrillus van Jeruzalem dat Paulus in 1 Kor. 15,1-4 onder andere deze psalm bedoelt als hij schrijft dat Christus volgens de schriften moest lijden en sterven:

Accept an additional testimony from the eighty-seventh psalm [LXX], where Christ speaks in the prophets—for he who then spoke afterwards came among us: 'O Lord, the God of my salvation: I have cried in the day and in the night before you;' and subsequently, 'I am become as a man without help, free among the dead.' He did not say, 'I am become a man

¹ DE VOS, *Klage als Gotteslob*, 8.

² MANDOLFO, 'Psalm 88 and the Holocaust'.

without help,' but 'as a man without help;' for he was crucified, not because of helplessness but because he willed it; his death was not a result of involuntary weakness. 'I am numbered with those who go down into the pit.' What is the sign? 'You have taken my friends away from me' (for the disciples fled away). 'Will you work wonders for the dead?' Then, 'But I, O Lord, cry out to you; with my morning prayer I wait on you.' See how these verses manifest the actual circumstances of the passion and the resurrection.³

Zo'n uitleg neemt het ongemak van deze psalm weg; immers dan is het te verklaren waarom deze psalm in duisternis eindigt. Het lijden van Jezus was immers uniek en onvergelijkbaar; zo diep en zo duister hoeven mensen dat niet te ondergaan. De vraag blijft wel of daarmee de 'ik-figuur' uitsluitend te identificeren is met Jezus Christus. Alsof de psalmdichter deze psalm alleen gedicht heeft met het oog op de messias die nog komen moest. Maar is deze messiaanse lezing vanuit de tekst van deze psalm, de rangschikking in het Psalter, binnen het corpus van het Oude Testament exegetisch te funderen? En als dit een specifiek christelijke lezing is, is deze dan vanuit het Nieuwe Testament te onderbouwen? Als dat het geval is, sluit deze lezing andere identificaties met de 'ik-figuur' uit? Leidt dit tot een unieke toe-eigening in plaats van een universele?

1.2. Forschungsgeschichte

In de afgelopen decennia zijn diverse studies over Psalm 88 verschenen. Een detailexegese van deze psalm is te vinden in studies van Berges (2003), Schlegel (2005), Maré (2014) en Thornhill (2015).⁴ In de conclusies van deze studies wordt gesteld dat het lied taal geeft aan individuen om hun klachten te verwoorden richting JHWH. Dit 'duistere' lied geeft in de allermoeilijkste omstandigheden hoop en troost, omdat in het gebedenboek van Israël identificatie mogelijk is met een 'ik-figuur' in vergelijkbare omstandigheden. Het lied is volgens deze exegeten geen uiting van verzet of opstand die voortkomt uit ongeloof, maar het is juist een uiting die past bij een toewending in geloof tot JHWH. In deze studies is in beperkte mate aandacht voor lezing in context van het Psalter en het Oude Testament. In de essays van Fidanzio (2010), Gosse (2012) en Sieber (2016) is de eigen plek van Psalm 88 in de compositie van het Psalter onderwerp van studie.⁵ Zij betogen dat Psalm 88 verbonden is met de naastgelegen psalmen en stellen dat Psalm 88 een bewust zo gekozen plek heeft in de afwisseling van klachtuiting en lofprijzing. Volgens hen laat Psalm 88 in de compositie van de Psalmen 84-88 als klaaglied een donkere toon horen in de

³ CYRILLUS VAN JERUZALEM in zijn catechetische uiteenzetting over de woorden, verrijzenis, hemelvaart en het zitten aan de rechterhand van de Vader van Jezus Christus (18,4). Deze Engelse vertaling is overgenomen uit: WESSELSCHMIDT, *Psalms 51-150*, 159.

⁴ SCHLEGEL, *Psalm 88 als Prüfstein der Exegese*; BERGES, *Schweigen ist Silber – Klagen ist Gold*; MARÉ, 'Facing the Deepest Darkness'; THORNHILL, 'A Theology of Psalm 88'.

⁵ FIDANZO, 'Composition des Psaumes 84–88'; GOSSE, 'La réponse des Ps 90–106 aux Ps 88–89 quant à la manifestation de l'amour de Yahvé'; SIEBER, 'Zur Stellung und Funktion von Psalm 88 I'; SIEBER, 'Zur Stellung und Funktion von Psalm 88 II'.

afwisseling van lofprijzing en klachtuiting. Naast de relatie van Psalm 88 met de naastgelegen psalmen is ook studie gedaan naar Psalm 88 in het grotere geheel van het Psalter. Rösel (1999) betoogt dat de Psalmen 2-89 een bewust zo gekozen samenhang heeft in het Psalter.⁶ Zijn these is dat de hoop op herstel van het davidische koningschap de inhoud vormt en de vormgeving van het geheel heeft bepaald. In deze verzameling vormt Psalm 88 als individueel klaaglied met de klacht van de gemeenschap in Psalm 89 een doublet waarmee de verzameling wordt afgesloten. In deze dubbele afsluiting klinkt de verbijstering over de nationale ramp die zich in 587 BC heeft voltrokken. De val van de davidische dynastie, de ballingschap van de bovenlaag van de bevolking, de verwoesting van stad en tempel en de overheersing door de Babyloniërs doen de beloften in Psalm 2 verbleken. De afsluiting in mineur met de Psalmen 88-89 vormt de achtergrond van het vervolg van het Psalter waarin herstel van het koningschap en de regering van JHWH centrale thema's zijn.

In de afgelopen jaren is onderzoek gedaan naar mogelijke toe-eigening van dit lied in de context van de lezers. Mandolfo (2007) verbindt de klachten van Psalm 88 met de verschrikkingen van de Holocaust.⁷ Barclay (2012) leest Psalm 88 reflecterend op de steeds donker wordende schaduw die dementie in het leven veroorzaakt.⁸ Het gemeenschappelijke in deze essays is dat in de woorden van Psalm 88 herkenning gevonden wordt voor mensen die overstelpt worden door golven van misère. Er is voor dergelijke omstandigheden taal beschikbaar om woorden te geven aan klacht en aanklacht als door verbijstering de woorden in de keel blijven steken. De conclusies die Mandolfo en Barclay trekken, lopen uiteen. Mandolfo geeft aan dat Psalm 88 een anomalie in de Bijbel is. In deze psalm wordt God niet gerechtvaardigd, maar blijft Hij op z'n minst in even zo grote verbijstering en verwarring als de 'ik-figuur' zwijgen. Barclay komt op een andere conclusie uit. Psalm 88 botst volgens haar met de menselijke drang om een afgerond en verklarend antwoord te geven op het lijden. Volgens Barclay geeft Psalm 88 de kerk een tekst in handen, waaruit blijkt dat het ontbreken van antwoorden een bijbelse realiteit is. In de erkenning van die realiteit ziet zij ruimte om alle aspecten van het lijden bij God te brengen en daar te laten in het vertrouwen dat Hij daar raad mee weet.

In enkele van de hiervoor besproken studies is aandacht voor de plaats en betekenis van Psalm 88 in het geheel van de canon van Oude en Nieuwe Testament. Schlegel beschrijft twee aspecten van het lezen van Psalm 88 in de christelijke gemeente. Zij betreft dat als eerste op de opstanding van de doden en het eeuwige leven.⁹ Daarnaast ziet ze de retorische vragen in Ps. 88,11-13 in het licht van kruis en opstanding van Christus bevestigend beantwoord. Dit vervullingsaspect van Psalm 88

⁶ RÖSEL, *Die messianische Redaktion des Psalters*.

⁷ MANDOLFO, 'Psalm 88 and the Holocaust'.

⁸ BARCLAY, 'Psalm 88: Living with Alzheimer's'.

⁹ SCHLEGEL, *Psalm 88 als Prüfstein der Exegese*, 42.

in Christus stipt ze in het slot van haar studie kort aan zonder het verder uit te werken.¹⁰ Mandolfo en Barclay refereren in hun essays aan het lijden van Christus. Volgens Mandolfo is een veel voorkomende en volgens haar onjuiste manier om de scherpte van Psalm 88 te ontnemen door deze te christianiseren. Zij stelt, los van de vraag of de trouw van God wel is gebleken in het lijden en sterven van Christus, dat het niet juist is om dat bij deze psalm te betrekken. De ervaring van Psalm 88 is niet die van de trouw van God, of een uiting van geloofszekerheid van een gelovige ondanks alles, maar die van duisternis.¹¹ Barclay verbindt in haar essay heel nadrukkelijk het evangelie van het lijden en sterven van Jezus Christus aan deze psalm. Volgens haar is in het lijden van Jezus zichtbaar dat God op een onbegrijpelijke manier deelt in het lijden. Die wetenschap dat God niet alleen weet van het lijden, maar onderdeel is in en met het lijden, is tot troost. Daar blijkt volgens haar Gods liefde uit. Want delen in het lijden met Christus geeft hoop op de opstanding met Hem na het lijden.¹²

Een directe identificatie van de ‘ik-figuur’ met Jezus zoals in de vroege kerk en de middeleeuwen gebeurde, is niet teruggevonden. Wel worden in vergelijkende zin lijnen getrokken tussen het lijden van de ‘ik-figuur’ en het lijden van Jezus. Pyles (2008) komt in de afweging van zijn argumenten dicht bij een mogelijke messiaanse lezing van Psalm 88; in zijn conclusies blijft echter als cliffhanger de vraag staan of het identificeren van de ‘ik-figuur’ met Jezus mogelijk is.¹³

Uit al deze studies blijkt een verscheidenheid van vraagstellingen en invalshoeken. Waar deze studies in overeenkomen is de aandacht voor het ‘duistere’ karakter van het lied en de zoektocht of er een element van ‘hoop’ te vinden in de duiding van het lied. In de meeste studies is aandacht voor detailexegese van de psalm zelf en (zij het beperkt) voor lezing van deze psalm in de context van het Psalter. Voor lezing van dit lied in de meest brede context van Oude en Nieuwe Testament is, afgezien van een terloopse opmerking, vrijwel geen aandacht. De vraag of een messiaanse lezing van Psalm 88 mogelijk is, wordt in deze studies niet beantwoord.

1.3. Onderzoeksvraag

Deze studie zoekt naar de boodschap en betekenis van Psalm 88. Hiervoor zal in de eerste plaats de psalm in detail gelezen worden. Daarna zal nagegaan worden wat de betekenis is van het lied in de canonieke context van het Psalter, het Oude en Nieuwe Testament. Na zorgvuldig lezing van dit lied wordt ingegaan op de vraag of een messiaanse lezing van deze psalm mogelijk is.

¹⁰ SCHLEGEL, *Psalm 88 als Prüfstein der Exegese*, 91.

¹¹ MANDOLFO, ‘Psalm 88 and the Holocaust’, 157.

¹² BARCLAY, ‘Psalm 88: Living with Alzheimer’s’, 98.

¹³ PYLES, ‘Drowning in the Depths of Darkness’ 13–28.

De onderzoeksvraag is als volgt:

Wat is de boodschap en betekenis van Psalm 88 in het ‘Psalter van Israël’, zowel in historisch-grammaticaal opzicht als in canoniek perspectief?

Het doel van dit onderzoek is een exegese en interpretatie te bieden van Psalm 88. Om de onderzoeksvraag te beantwoorden zijn de volgende vier deelvragen van belang:

1. Wat is de boodschap en betekenis van Psalm 88 op basis van historisch-grammaticale analyse van de Hebreeuwse tekst van dit lied?
2. Welke consequenties heeft het verstaan en het verdisconteren van de plaats van Psalm 88 in het geheel van het Psalter voor de exegese van deze psalm?
3. Hoe is Psalm 88 te lezen in canoniek verband van het Oude en Nieuwe Testament?
4. Is een messiaanse lezing van Psalm 88 mogelijk, verantwoord of juist gewenst?

In het vervolg van dit inleidende hoofdstuk geef ik een beknopte uitwerking van de in deze studie gehanteerde methode van onderzoek (paragraaf 1.4). Deze uiteenzetting is gesplitst naar de vier deelvragen. De Hebreeuwse tekst van Psalm 88 met een geannoteerde vertaling is te vinden in hoofdstuk 2. In hoofdstuk 3 is de historisch-grammaticale analyse van Psalm 88 opgenomen. Vervolgens geef ik in hoofdstuk 4 een uitwerking van een canonieke lezing van Psalm 88. Hoofdstuk 5 biedt een evaluatie van het onderzoek en een samenvatting van de conclusies op de deelvragen. Ten slotte zet ik in hoofdstuk 5 uiteen wat het antwoord is op de hoofdvraag van deze masterthesis.

1.4. Methode van onderzoek

1.4.1. Historisch-grammaticale analyse (deelvraag 1)

Als eerste zal de tekst van Psalm 88 worden vertaald (hoofdstuk 2). Uitgangspunt hierbij is de masoretische tekst zoals te vinden in de *Biblia Hebraica Stuttgartensia*. Bij de vertaling zijn de tekstkritische opmerkingen overwogen, becommentarieerd en zo nodig verwerkt in de vertaling.

Voor de historisch-grammaticale lezing van de tekst (hoofdstuk 3) gebruik ik het hermeneutisch model dat Talstra heeft ontwikkeld voor exegese van Hebreeuwse Bijbelteksten.¹⁴ In dit model presenteert hij een methode om de Hebreeuwse tekst te onderzoeken met behulp van een combinatie van moderne en postmoderne onderzoeksmethoden¹⁵. Een moderne aanpak volgt in de regel de meer klassieke historisch-kritische benadering van de tekst. Hierbij ligt de nadruk op

¹⁴ De uiteenzetting in deze paragraaf is een samenvatting van: TALSTRA, *Oude en Nieuwe Lezers*, 112-117, de schema's zijn rechtstreeks overgenomen uit deze monografie.

¹⁵ De terminologie modern en postmodern geven in dit model aan in welke periode ze zijn ontwikkeld, ze verwijzen niet naar het filosofisch (post)modernisme.

de tekst en de ontsluiting daarvan. Een exegeet gaat als archeoloog en schatgraver aan het werk om dat wat relevant is in de teksten naar boven te halen. De theologische vragen naar de relevantie voor de lezer vandaag zijn dan minder of niet in beeld. Een veel meer postmoderne aanpak is de **lezing van de tekst zonder dat daar één bepalend element van ‘waarheid’ of ‘relevantie’ uit moet komen**. Deze aanpak richt zich veel sterker op het geheel van de tekst en haar retorische effect op de lezer van deze tekst. Niet één bepaalde uitleg is het doel van de exegese, maar begrijpen hoe mensen de teksten hebben verstaan en hoe teksten vandaag begrepen kunnen worden.¹⁶

De insteek van Talstra in zijn hermeneutisch model is principieel die van de tekst die erom vraagt om gelezen te worden. Object van onderzoek is een voorliggende tekst van het Oude Testament in de traditie van de Masoreten. Dit lezen vraagt om een grondige, ambachtelijke werkwijze van de theoloog. Als dat niet plaatsvindt, kan elke lezer de tekst laten buikspreken. Dat zou de tekst in theologische zin overbodig maken. Om de tekst te kunnen lezen moet de exegeet als lezer beginnen met het volgen van de regels van de Hebreeuwse taal. Bij het lezen van de teksten legt de klassieke exegeet vanuit het moderne historisch-kritische onderzoek direct de vinger bij de afwijkende, bijzondere aspecten van de tekst. Tekstlezing met behulp van recent ontwikkelde methoden begint **door eerst vragen te stellen bij de meer algemene aspecten van een tekst (dialogvorm, thema's, genre, stilistische patronen, syntax)**. Talstra zet deze twee verschillende benaderingen van de tekst tegenover elkaar in een tweeledige oppositie:

- I. algemeen (tekstmateriaal) <-> bijzonder (tekstcorpus)
- II. taal (systeem) <-> literatuur (compositie)

Oppositie I betreft het verschil tussen de oude oosterse religieuze teksttradities in het algemeen versus de teksttraditie van het Oude Testament. Oppositie II betreft het verschil tussen taal in het algemeen en literatuur in de setting van de godsdienst. Deze verdeling in twee opposities werkt Talstra uit in een onderzoeksmatrix:

	Algemeen	Bijzonder
taal	1.1 Algemene taalwetenschap (<i>systeem; syntax</i>)	2.1 Filologie (<i>woorden; idioom</i>)
Nieuwere methoden	Tekst	Klassieke methoden
literatuur	Algemene Literatuurwetenschap (<i>structuur; stijl</i>)	Exegese (<i>auteur; lezers</i>)
	1.2	2.2

¹⁶TALSTRA, *Oude en Nieuwe lezers*, 105.

Bij de uitwerking van dit model geeft Talstra twee uitgangspunten voor de volgorde van de stappen in het exegetisch proces:

1. Analyse door herleiding tot het algemene gaat voor analyse door herleiding tot het bijzondere (in oppositie I).
2. Taalkundige analyse gaat voor literaire analyse (in oppositie II).

Deze twee uitgangspunten volgen uit Talstra's methodologie die hijzelf in een recent essay als volgt verwoord: 'any particular textual interpretation has to legitimate itself against general patterns of language usage'.¹⁷ De detail-exegese wordt vervolgens in vier stappen uitgevoerd. Daarbij is het van belang om elke fase volledig af te ronden voordat met de volgende wordt begonnen:

1. *Taalsysteem gaat voor tekstcompositie [1.1 – 1.2]*

Het onderzoek naar de syntaxis en de semantiek gaat voor de verklaring van de verschillende categorieën van literair ontwerp en/of stilistische vormgeving. Hierdoor wordt voorkomen dat wat bij het eigene van de Hebreeuwse taal behoort, ten onrechte wordt toegeschreven aan auteursintentie of theologische bedoeling van de tekst.

2. *Compositie gaat voor reconstructie van de tekst [1.2 – 2.1]*

De oudtestamentische teksten laten op verschillende punten zien dat er redactielagen aanwezig zijn. Echter: voor het verstaan van de tekst moet eerst uitgegaan worden van de compositie zoals deze zich nu aandient in de Masoretische tekst. Een synchrone analyse sluit aan bij de bedoeling van degenen die de tekst zo hebben samengesteld.

3. *Reconstructie gaat voor de dialoog met de tekst [2.1 – 2.2]*

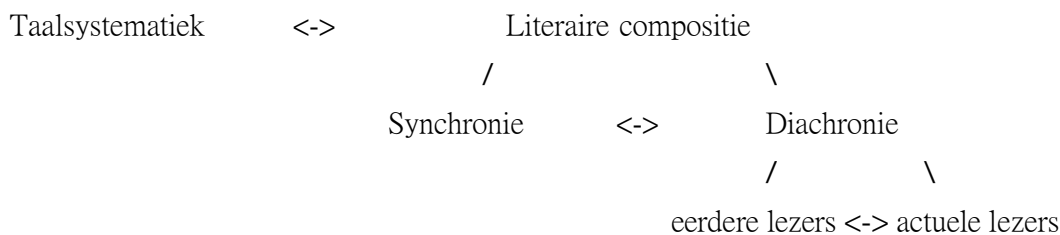
Diachrone tekstanalyse beschrijft de claims die de tekst formuleert met het oog op de oorspronkelijk geadresseerden van de tekst. Het vergelijken van teksten met andere, verwante teksten geeft inzicht in de godsdiensthistorische ontwikkeling van Israël's context.

4. *Dialoog tussen lezer en tekst [2.2]*

Uiteindelijk is de lezer met de eigen context betrokken bij de tekst. Niemand kan (en wil) neutraal de tekst lezen. Maar datgene wat in de analyse wordt uitgewerkt is het meest vruchtbaar voor de theologische interpretatie als de voorgaande drie stappen in de goede volgorde zijn afgelegd. Dan kan de lezer met zijn of haar theologische positie deze uitkomsten in de eigen context en met de eigen leesgemeenschap verwerken.

¹⁷ TALSTRA, 'Who is Who in Zecharia 1:1-6?', 151.

In schema ziet het proces van analyse er als volgt uit:

Dit door Talstra ontwikkelde hermeneutische model is bewust gekozen vanwege de genuanceerde benadering van de verschillende, exegetische methoden. Met behulp van dit model krijgen deze methoden een eigen plaats in het exegetische proces; daarbij wordt dat wat elk onderdeel waardevol maakt, zo goed mogelijk in positie gebracht, waarbij het de bedoeling is over- en onderwaardering te voorkomen.¹⁸

1.4.2. Lezing van de context van het Psalter (deelvraag 2)

Talstra geeft in zijn hermeneutische model weinig aandacht aan lezing van de tekst in de context van het Bijbelboek, het Oude Testament en het geheel van de Bijbel.¹⁹ De vraag waarom een perikoop juist op deze plaats is opgenomen in de collectie van de canon heeft geen eigen plaats in dit model. Terwijl het lezen in context laat zien dat elke perikoop meeklinkt in een bewust samengestelde symfonie van vele stemmen.²⁰

Sinds enkele decennia is in het psalmenonderzoek meer aandacht voor de compositie van het Psalter.²¹ Bij dit canonieke lezen wordt het Psalter gezien als een zorgvuldig samengesteld geheel in plaats van een losse bundel poëzie.²² Verondersteld wordt dat door redactionele selectie en ordening van de liederen, het geheel een doordachte eenheid vormt. Ook wordt gesuggereerd dat de collectie van het hele psalmboek meer en andere aspecten weergeeft dan de individuele psalmen.²³ Het psalmboek laat zich lezen als een verhaal dat begint in Psalm 1 en eindigt met Psalm 150. Studies naar de psalmen richten zich enerzijds op de macrostructuur van het Psalter en anderzijds op de verbindingen tussen de liederen in kleinere units binnen het psalmboek.²⁴

De macrostructuur van het Psalter valt onder twee grote thema's samen te vatten: de wijsheid en het eschatologische koningschap. Met de insteek van de 'wijsheid' is het Psalter te bezien als een literair heiligdom. De canonieke *Sitz im Leben* is niet liturgisch of cultisch maar gerelateerd aan

¹⁸ PEELS, 'Helder en onbevangen', 49.

¹⁹ PEELS, 'Helder en onbevangen', 53.

²⁰ CHILDS, *Biblical Theology OT & NT*, 105.

²¹ Voor een overzicht: ZENGER, 'Psalmenexegese und Psalterexegese', 17-65.

²² HOWARD, 'The Psalms and Current Study', 23.

²³ COLLINS, 'Decoding the Psalms', 41.

²⁴ HOWARD, 'The Psalms and Current Study', 24.

de wijsheid. Volgens Zenger openbaart God zich hierdoor in een tijd waarin de tempel niet meer als de primaire hoop voor Israël functioneert. Het Psalter zelf is het heiligdom waarin God moet worden gezocht en geprezen en vanwaar uit Gods zegen en redding plaatsvindt. In deze benadering vormen de drie Thorapsalmen 1, 19 en 119 de dragende structuur van het psalmboek.²⁵ Het ‘koningschap’ is het tweede grote thema in het psalmboek. Dit tweede thema wordt ingeleid in Psalm 2 waarin dit uitwerking krijgt in de soevereiniteit van JHWH alsook in de gezalfde davidide. Deze twee aspecten van het koningschap lopen als een rode draad door heel het Psalter heen tot in Psalm 145 waar het koningschap van JHWH een teken is van eschatologische hoop.²⁶

Het canonieke psalmenonderzoek richt zich niet alleen op de macrostructuren van het Psalter, maar ook op de microstructuren daarbinnen. Hierbij is de redactionele plaatsing en de relatie tot deelverzamelingen, alsook de verhouding tussen de opeenvolgende liederen in het psalmboek, onderwerp van studie. Ook op microniveau zijn zinvolle verbindingen te traceren die de verschillende individuele liederen contrasteren of een gemeenschappelijk gedeeld thema in de aan elkaar verbonden liederen onderstrepen.²⁷

Na een historisch-grammaticale analyse (hoofdstuk 3) zal Psalm 88 in de context van het Psalter worden gelezen (paragraaf 4.1). Daarbij zal de opbrengst van de historisch-grammaticale lezing in paragraaf 4.1.3 gerelateerd worden aan de **grote thema’s van het Psalter (macrostructuur)** en in paragraaf 4.1.4 nagegaan worden op welke wijze de aangrenzende psalmen de specifiek eigen aspecten van Psalm 88 contrasteren, dan wel versterken (microstructuur).

1.4.3. Lezing in de context van Oude en Nieuwe Testament (deelvraag 3)

In de psalmen zijn diverse referenties te vinden die deze liederen verbinden met andere oudtestamentische teksten. Het gaat hierbij om historische verwijzingen naar gebeurtenissen, personen en plaatsen.²⁸ Hierbij valt onder andere te denken aan koning David, de ballingschap, tempel en de stad Jeruzalem. Maar ook verschillende thema’s zoals bijvoorbeeld de Thora of de schuldbelijdenis, die in de psalmen bezongen worden, hebben een plek in het geheel van het Oude Testament. De verbinding tussen het psalmboek en het Nieuwe Testament is eveneens evident. In het Nieuwe Testament is het Psalter het meest geciteerde boek uit het Oude Testament.²⁹ Deze verbondenheid van het Psalter met de canon van Oude en Nieuwe Testament maakt dat lezing van een psalm alleen kan binnen het geheel van de Bijbel. Een canonieke lezing van Psalm 88 sluit aan bij een leestrategie van de christelijke kerk die het geheel van de canon als gezaghebbend ziet. Een

²⁵ ZENGER, ‘Der Psalter als Buch’, 45-48.

²⁶ HOWARD, ‘The Psalms and Current Study’, 27.

²⁷ HOWARD, ‘The Psalms and Current Study’, 28.

²⁸ WENHAM, ‘Towards a Canonical Reading of the Psalms’, 348.

²⁹ MCCANN JR., ‘Psalms, Book of’, *DTIB*, 649.

tekst is onderdeel van het geheel van de Schriften, zodat een afzonderlijke tekst geïnterpreteerd moet worden met in achtneming van het geheel van de canon.³⁰

In deze studie lees ik Psalm 88 in het geheel van Oude en Nieuwe Testament (paragrafen 4.2 en 4.3). Deze lezing vindt plaats na de historisch-grammaticale analyse en de lezing in de context van het Psalter. Bij de canonieke lezing van Psalm 88 in context van de canon wordt de opbrengst van de twee eerdere stappen vruchtbaar gemaakt.³¹

1.4.4. Messiaanse lezing (deelvraag 4)

Na de historisch-grammaticale analyse en de canonieke lezing wordt het onderzoek geëvalueerd en de balans opgemaakt van wat het onderzoek naar Psalm 88 heeft opgeleverd (hoofdstuk 5). Bij de evaluatie van het onderzoek zal ik ingaan op de bruikbaarheid van de gehanteerde methoden. Daarnaast wordt samenvattend de opbrengst van het onderzoek uiteengezet. Hierbij wordt de onderzoeksvraag beantwoord wat de boodschap en interpretatie is van Psalm 88. Bij het beantwoorden van deze onderzoeksvraag wordt ook ingegaan op de deelvraag 4 of een messiaanse lezing mogelijk, verantwoord of gewenst is. Het beantwoorden van deze vraag kan pas plaatsvinden na een zorgvuldige tekstuele analyse en canonieke lezing van Psalm 88.

³⁰ WEBSTER, 'Canon', *DTIB*, 100.

³¹ OSBORNE, *The Hermeneutical Spiral*, 39-40.

2. Geannoteerde vertaling

In dit hoofdstuk wordt de masoretische tekst van Psalm 88 met een eigen vertaling geboden.³² De indeling van de tekst volgt de masoretische accentuatie. De masoreten gebruikten verschillende accenten om de Hebreeuwse tekst in kleinere eenheden te verdelen.³³ Het einde van elk vers is gemarkeerd door een *sof p̄asuq* (:) na het laatste woord. In de meeste verzen van Psalm 88 deelt de *atnah* (◌) het vers in tweeën. In de langere verzen Ps. 88,1; Ps. 88,9; Ps. 88,10 is de *‘olēh wyōred* (◌ ◌) de eerste versdeler en de *atnah* de tweede versdeler. Ps. 88,6 is door de masoreten in vier delen verdeeld; de eerste deler is een *‘olēh wyōred*, de tweede een *rvia ‘gādol* (◌) en de derde een *atnah*.³⁴

- 1a עֵשִׂיר מִן מִזְמֹרֹת Een lied, een psalm van de Korachieten,
1b לְעֹלֵי קוֹל voor de koorleider, op Machalath Leannoth³⁵;
1c שֶׁכֵּן een maskil³⁶ van Heman, de Ezrahiet³⁷.

³² De masoretische tekst volgens de BHS. Vertalingen in deze masterthesis zijn van mijzelf, tenzij anders aangegeven.

³³ WALTKE & O’CONNOR, *An Introduction to Biblical Hebrew Syntax*, 29.

³⁴ LETTINGA, *Grammatica van het Bijbels Hebreeuws*, 20; JOUON & MURAOKA, *A Grammar of Biblical Hebrew 1*, 66.

³⁵ De vertaling van עֵשִׂיר מִן מִזְמֹרֹת is onzeker. In moderne vertalingen zijn vier varianten teruggevonden: 1. een muzikale aanwijzing (NBV: ‘op de wijs van De rietpijp’; BGT: ‘Op de wijs van het lied «De fluit»’; LU84 ‘zum Reigentanz im Wechsel’; B/R: ‘Die Sänftigung, zum Wechselsagen’); 2. een aanduiding van moeite en verdriet (WV95: ‘in smartelijke omstandigheden’; LU12: ‘von der Schwachheit der Elenden’). 3. de NB combineert deze beide vertalingen: ‘op «de ziekte van»’. 4. transliteratie (NBG51, HSV, ESV, NIV, NASB). De LXX leest עֵשִׂיר מִן מִזְמֹרֹת als een Qal infinitief en עֵשִׂיר מִן מִזְמֹרֹת als het subject

van de infinitief door het te vertalen als een naam: ὑπὲρ μαελεθ τοῦ ἀποκριθῆναι. Deze lezing is niet waarschijnlijk, het is namelijk geen Qal (antwoorden) maar een Piël (zingen/prijzen?), zie: KOEHLER, ‘IV ענה’, *HALOT*, 854. Latere vertalingen (Aquila, Symmachus, Theodotius en Hieronymus) vertalen עֵשִׂיר מִן מִזְמֹרֹת met χορεία ‘dans’, deze vertaling is te herleiden van de Hebreeuwse stam חוּל. De vertaling ‘dans’ lijkt aan te sluiten bij het gebruik in Ps. 87,7. Maar er is ook een andere vertaling mogelijk, namelijk een oordeel van JHWH die blijft op het hoofd van een schuldlige (2 Sam. 3,29; Jer. 23,19; Jes. 30,23; Hos. 11,6; Ob. 20; Klaag. 4,6). Wellicht is hier sprake van een bewuste woordspeling in de overgang van עֵשִׂיר מִן מִזְמֹרֹת (vreugdedans) in Ps. 87,7 naar een *dance macabre* in Psalm 88, zeker omdat er een herhaling van deze woordspeling te zien is in Ps. 88,6 עֵשִׂיר מִן מִזְמֹרֹת, zo: VESCO, *Le Psautier de David*, 793. Alleen in Ps. 53,1 is עֵשִׂיר מִן מִזְמֹרֹת te vinden in een psalmopschrift.

³⁶ De vertaling van כִּיל שֶׁכֵּן

(WAN)HOOPINDUISTERNIS?

weergegeven. is onzeker; om die reden niet vertaald maar een transcriptie van het Hebreeuwse woord

³⁷ De LXX en Aquila hebben dit vertaald met τῷ Ἰσραηλίτῃ ‘de Israëliet’.

2a אֱלֹהֵי הַיְהוָה JHWH, God van mijn heil³⁸,
2b יּוֹמֵ-צָעֵךְ תִּיבֹרַח Overdag³⁹ schreeuw ik het uit, ‘s nachts⁴⁰ sta ik voor U.
3a תָּבֹא לְפָנַי Laet mijn gebed voor Uw aangezicht komen,
3b הִשְׁתַּחֲוֶה neig Uw oor tot mijn jammeren⁴¹.
4a כִּי כָל-בְּשָׁרִי Want mijn hele wezen⁴² is verzadigd van ellende,
4b וְנַפְשִׁי לַשָּׁחַד en mijn leven raakt aan Sheol⁴³.
5a אֲנִי חָסַדְתִּיכֶם וְהִיבֵתֶם Ik word gerekend tot hen die in de grafkuil⁴⁴ neerdalen,
5b כִּי אֲנִי חָסַדְתִּיכֶם ik ben geworden als een man zonder levenskracht⁴⁵.
6a מִתְּחִילֵיכֶם Bevrijd⁴⁶ met⁴⁷ de doden⁴⁸,
6b כְּגַם הַמֵּתִים zoals gesneuvelden liggen in het graf:
6c אֲלֵךְ אֲשֶׁר אֲלֵךְ daar denkt U niet meer aan!
6d וְנִסְּתֶם Zij zijn afgesneden van Uw hand.
7a בְּתוֹכֵי הַגְּדֵרִים U hebt mij onder in de grafkuil gelegd,
7b בְּעִמְקֵי הַמָּוֶת in duisternissen, in diepten⁴⁹.
8a עַל-מִיכָּאֵלֶּיךָ Op Mij drukt Uw toorn,
8b וְכָל-גְּלוֹתֵיכֶם En al Uw golven overweldigen...⁵⁰ Selah

³⁸ In het apparaat van de BHS wordt een voorstel gedaan om de tekst als volgt te emenderen: אֱלֹהֵי הַיְהוָה יְיָ יוֹמֵ-צָעֵךְ תִּיבֹרַח 'elke dag roep ik mijn God om hulp'.

De masoreten stellen voor om in plaats van het zelfstandig naamwoord יְיָ 'heil/redding' het verbum שׁוּעַ 'gebed om heil/redding' te lezen. In deze suggestie is ook de lezing van תְּגִיב יוֹמֵם 'dagen' of 'elke dag' in plaats van יוֹם 'dag' verwerkt. Door deze voorgestelde aanpassing verandert het karakter van deze vocatief. De geloofsuitspraak 'JHWH God van mijn heil' is dan een gebed om heil: 'JHWH, elke dag schreeuw ik tot mijn God om heil' Deze emendatie wordt niet ondersteund door andere handschriften of aanwijzingen uit oude vertalingen.

³⁹ Tg: meervoud.

⁴⁰ LXX en SY^p lezen een copula voor וְ בַיּוֹם 'in de nachts'.

⁴¹ De LXX heeft hier κόπτε, 'O JHWH' aan toegevoegd. Mogelijk om de aanhef van dit klaaglied in balans te brengen met de inzet van Ps. 88,2.

⁴² Het woord בְּשָׁרִי is hier omschrijvend vertaald; hier wordt de hele mens bedoeld. Vertaling met 'ziel' zou de suggestie kunnen wekken van het latere Griekse onderscheid tussen lichaam en ziel.

⁴³ Het Hebreeuwse woord שְׁחַד is hier als (plaats)naam weergegeven met een transcriptie; de vertaling met 'dodenrijk' **שְׁאוֹל**

of 'hel' is anachronistisch omdat deze begrippen met de bijbehorende theologische doordenking van later datum zijn.

⁴⁴ Andere vertaalmogelijkheid: 'put'.

⁴⁵ De combinatie אֲנִי חָסַדְתִּיכֶם is een *hapax legomenon*; het betreft een leenwoord uit het Aramees. De Vulg., de SY^p. en de

LXX vertalen deze combinatie met 'hulpeloos'. Vanwege de verbinding met וְכָל-גְּלוֹתֵיכֶם 'krachtig mens' in hetzelfde colon is

gekozen voor de vertaling 'zonder levenskracht'. Zo ook: TATE, *Psalms 51-100*, 394.

⁴⁶ In het apparaat van de MT worden drie alternatieve suggesties gegeven voor וְכָל-גְּלוֹתֵיכֶם, deze worden niet ondersteund door andere handschriften en/of oude vertalingen. Datzelfde geldt ook voor de suggestie van dit woordgebruik in Ezech. 27,20, zo: DE VOS, *Klage als Gotteslob*, 21-22.

⁴⁷ Enkele handschriften hebben de prepositie בְּ in plaats van בְּ, zo ook de Tg; waarschijnlijk een verschrijving ten opzichte van de MT.

⁴⁸ De LXX heeft een adjectief bij doden: ἐπιμύενοι 'weggeworpen'.

(WAN)HOOP IN DUISTERNIS?

⁴⁹ De LXX (en SY^p) hebben een tekstvariant: καὶ ἐν σκιᾷ θανάτου ‘schatten van de dood’ dat terug te herleiden is op **ⲛⲓϥⲛⲧⲗⲫⲥⲓⲛⲓ**; er lijkt hier sprake van een verschuiving van de **ⲛ** en de **ⲗ** bij het overschrijven.

⁵⁰ De tekst in de MT lijkt hier abrupt af te breken. In de LXX en SY^p is deze zin aangevuld met ἐπ’ ἐμὲ ἐπήγαγες ‘over mij/overweldigen mij’.

- 9a מִיַּדְּיָדָיִךְ הֵרָצִיתָ מִי מִיְּמֵי הַיּוֹם מִיְּמֵי הַיּוֹם Mijne vertrouwelingen⁵¹ hebt U van mij weggedaan,
 9b וְשָׂאתָ נִי תוֹעַ U hebt mij tot een gruwel⁵² voor hen gemaakt,
 9c וְכָל־עֵצֶיךָ אֶל־אֵלֶּיךָ een opgeslotene⁵³, ik kan niet ontsnappen.
 10a עֵינַיִךְ מִיָּדָיִךְ Mijne oog kwijnt weg van ellende.
 10b וְקָרָאתָ יְיָ אֱלֹהֵיךָ Ik roep U, JHWH, elke dag,
 10c וְשָׂאתָ נִי תוֹעַ mijn handen strek ik smekend naar U uit.
 11a וְהַיְּמֵי הַיּוֹם זֶה לְמַדְּבָרִים Zult U aan de doden een wonder doen?
 11b אִם־יָרֵד עָלֵינוּ אֵלֶּיךָ Of zullen gestorvenen⁵⁴ overeind komen⁵⁵ om U te prijzen? Selah⁵⁶
 12a וְהַיְּמֵי הַיּוֹם זֶה לְמַדְּבָרִים Zal in het graf Uw goedertierenheid verteld worden,
 12b וְהַיְּמֵי הַיּוֹם זֶה לְמַדְּבָרִים van Uw trouw⁵⁷ in de verdoemenis⁵⁸?
 13a וְהַיְּמֵי הַיּוֹם זֶה לְמַדְּבָרִים Zal Uw wonder⁵⁹ bekend worden in de duisternis,
 13b וְהַיְּמֵי הַיּוֹם זֶה לְמַדְּבָרִים en Uw gerechtigheid in het land van vergetelheid?
 14a וְהַיְּמֵי הַיּוֹם זֶה לְמַדְּבָרִים Maar ik tot U, JHWH, schreeuw voortdurend om hulp,
 14b וְהַיְּמֵי הַיּוֹם זֶה לְמַדְּבָרִים 's morgens komt zeker mijn gebed U tegemoet.
 15a וְהַיְּמֵי הַיּוֹם זֶה לְמַדְּבָרִים Waarom, JHWH, verstoot U mijn ziel,
 15b וְהַיְּמֵי הַיּוֹם זֶה לְמַדְּבָרִים verbergt Uw aangezicht zich voor mij?
 16a וְהַיְּמֵי הַיּוֹם זֶה לְמַדְּבָרִים Ellendig ben ik en stervend⁶⁰ van jongs af,
 16b וְהַיְּמֵי הַיּוֹם זֶה לְמַדְּבָרִים ik draag⁶¹ Uw bedreigingen⁶², ik ben helemaal radeloos⁶³.
 וְהַיְּמֵי הַיּוֹם זֶה לְמַדְּבָרִים

⁵¹ יָדָיִךְ is letterlijk vertaald ‘bekenden’. Omdat het Hebreeuwse woord יָדָיִךְ meer is dan rationeel kennen van mensen, is ⁵¹ יָדָיִךְ

gekozen voor het woord ‘vertrouwelingen’ die de beide aspecten van ‘kennen’ en ‘relatie’ bevat.

⁵² In plaats van de vrouwelijke vorm van het naamwoord in de MT, hebben een enkel handschrift en de Tg de mannelijke vorm. Het gebruik van de vrouwelijke meervoudsvorm is zeldzaam, het zou kunnen duiden op intensivering van de betekenis, cf. GESENIUS, *Hebrew Grammar*, 397.

⁵³ Een enkel manuscript heeft כָּלָה wat geen zinvolle vertaling oplevert, de LXX ondersteunt de MT: παρεδóθην ‘opgesloten’, cf. DE VOS, *Klage als Gotteslob*, 22. וְכָל־עֵצֶיךָ אֶל־אֵלֶּיךָ is in deze frase gelijkwaardig aan וְכָל־עֵצֶיךָ אֶל־אֵלֶּיךָ of וְכָל־עֵצֶיךָ אֶל־אֵלֶּיךָ ‘ik ben opgesloten’. Zo terug te vinden in de SY^p. Echter omdat in het vorige colon het object ‘mij’ al is genoemd, hoeft dat in het tweede colon niet herhaald te worden; cf. TATE, *Psalms 51-100*, 397.

⁵⁴ De exacte betekenis van אֵלֶּיךָ is onzeker. Het nomen lijkt een soort schimmenrijk weer te duiden waar de doden וְכָל־עֵצֶיךָ

verblijven. Omschrijvend vertaald zou het dan ook vertaald kunnen worden als ‘inwoners van Sheol’.

⁵⁵ Heel letterlijk vertaald: ‘opstaan’. Echter hier wordt niet de opstanding uit de dood bedoeld maar het opstaan om een lofprijzing te uiten. Om die reden is gekozen voor de omschrijvende vertaling ‘overeind komen’.

⁵⁶ Ontbreekt in LXX en SY^p.

⁵⁷ Enkele handschriften hebben hier een copula; deze lezing wordt ondersteund door LXX en SY^p. Inhoudelijk maakt het voor de vertaling geen verschil.

⁵⁸ Het Hebreeuwse woord וְהַיְּמֵי הַיּוֹם is een inhoudelijke aanduiding voor ‘Sheol’; de plaats in de onderwereld waar de וְהַיְּמֵי הַיּוֹם

verdoemden naar verwezen worden.

⁵⁹ Enkele manuscripten, LXX en Tg hebben hier een meervoud.

⁶⁰ De LXX heeft hier vertaald και ἐν κόποις ‘en in moeiten/vermoeidheid’; vergelijking met de SY^p doen vermoeden dat deze vertaling teruggaat op een andere tekstvariant dan de MT: וְהַיְּמֵי הַיּוֹם in plaats van וְהַיְּמֵי הַיּוֹם

⁶¹ De LXX heeft hier vertaald ὑψωθεῖς ‘opheffen’, zo ook de SY^p, deze vertaling gaat terug op וְהַיְּמֵי הַיּוֹם .

⁶² Het ἐταπεινώθη ‘vernederen’ in de LXX (en SY^p) is te herleiden tot een vertaling van וְהַיְּמֵי הַיּוֹם .

(WAN)HOOP IN DUISTERNIS?

⁶³ Het Hebreeuwse woord פִּוּרָה is een *hapax legomenon*. De LXX, SY^p en de vertaling van Hieronymus komen uit op פִּוּרָה een vertaling die iets van ‘verbijstering’, ‘radeloosheid’ of ‘geschoktheid’ weergeven. Deze lezing lijkt ondersteund door 4QPs^t die hier het woord פִּוּרָה heeft (zie paragraaf 3.4.1). In de LXX-D is ‘verzweiflung’ goed gekozen als vertaling.

(WAN)HOOP IN DUISTERNIS?

- 17a עָבַר עָלַי עָבַר Over mij gaat Uw brandende toorn,
17b לִבְעֹר Uw verschrikkingen leggen mij het zwijgen op⁶⁴.
18a סָסִי עֲבָרוּ נִי Ze omringen mij elke dag als water,
18b הֵן הִקִּיפוּ עָלַי ze omsingelen mij helemaal.
19a הֵרַרְתָּ מִי וְהִתְרַחַקְתָּ U hebt ver van mij verwijderd mijn geliefden en naasten,
19b מִיִּיְמֵי דָרְדָרִי mijn vertrouwelingen⁶⁵: duisternis!⁶⁶

⁶⁴ Een andere mogelijke vertaling van עָבַר עָלַי עָבַר: 'vernietigen mij'. עָבַר עָלַי עָבַר is een zeldzame *pa'lel*-vorm; enkele handschriften lezen עָבַר עָלַי עָבַר. Cf. GESENIUS, *Hebrew Grammar*, 152.

⁶⁵ Enkele handschriften lezen een copula voor עָבַר עָלַי עָבַר 'mijn vertrouwelingen', de vertaling in de LXX, SY^p en Tg gaan עָבַר עָלַי עָבַר hierop terug.

⁶⁶ Het laatste woord van Psalm 88 geeft de *Versions* aanleiding tot emendatie van de tekst. Deze aanpassingen zijn te onderbouwen met een enkel handschrift dat עָבַר עָלַי עָבַר leest. Deze niet breed geattesteerde lezing geeft de volgende mogelijke interpretaties: עָבַר 'inhouden' of 'achterhouden' of עָבַר 'terughouden'. Tot deze vormen is de vertaling ἀπὸ
עָבַר
עָבַר
עָבַר

ταλαιπωρίας in de LXX (en SY^p) en 'abstulisti' in de vertaling van Hieronymus te herleiden. De masoreten stellen voor

om het laatste woord te veranderen in: נִסְכְּחֻנוּ 'zij hebben mij vergeten'. Syntactisch gezien lijkt hier in de MT sprake van כִּשְׁמֵךְ een korte nominale zin, bedoeld om met een retorische climax de psalm te besluiten. Cf. JANOWSKI, *Konfliktgespräche mit Gott*, 233; HOSSFELD & ZENGER, *Psalmen 51-100*, 574; en TATE, *Psalms 51-100*, 398.

infirmatus sum cum descendentibus in lacum
factus sum sicut homo sine adiutorio in terra
sicut uulnerati dormientes in sepulchris. **L**iber
quorum non est memor amplius
et si de manu tua repulsi sunt
Posuerunt me in lacu inferiori
in tenebrosis et in umbra mortis

Super me confirmatus est furor tuus
et omnes fluitus tuos induxisti super me. **Op**
Longe fecisti notos meos a me
posuerunt me abominationem sibi
Traditus sum et non egrediebar.
oculi mei languerunt pro inopia. **T**ineas
Silam uocate dñe. tota die expandi ad te man
Unumquid mostuis facies mirabilia
aut medici suscitabunt et confitebuntur tibi. **Op**
Unumquid narrabit aliquis in sepulchro miseri
cordiam tuam. et ueritatem tuam in perditione

3. Historisch-grammaticale analyse

Zoals uiteengezet in paragraaf 1.4.1 geef ik in dit hoofdstuk een detailexegese van Psalm 88 volgens de methode van Talstra. Allereerst volgt een syntactische analyse van de tekststructuur in paragraaf 3.1. Vervolgens geef ik in paragraaf 3.2 een overzicht van de retorische compositie van de tekst. In paragraaf 3.3 presenteer ik de uitkomsten van een literaire en diachrone lezing van de psalm. Ten slotte rond ik de historisch-grammaticale analyse af, door in paragraaf 3.4 de resultaten van mijn reconstructie te geven van de diachrone analyse en adressering van de tekst aan oude en nieuwe lezers.

3.1. Taal en structuur: syntactische analyse

Bij deze syntactische analyse wordt gezocht naar de structuur en opbouw van de tekst. Bij het aandacht geven aan taalkundige verschijnselen als markeringsen in de tekst, blijkt dat zo toegang wordt gekregen tot de architectuur van de tekst. Deze architectuur geeft richting aan het vervolg van de historisch-grammaticale analyse. Een verdere duiding in het leesproces moet namelijk binnen deze structuur passen.⁶⁷ In deze paragraaf geef ik eerst een overzicht van de zinnen en zinstypen van Psalm 88. Vervolgens analyseer ik met behulp van de voorkomende verba en de tekstuele markeringsen de structuur van het lied.

3.1.1. Syntactische structuur Psalm 88

Om de taalkundige signalen van de tekst te analyseren is eerst een indeling van de tekst gemaakt in enkelvoudige zinnen met één werkwoordelijk of naamwoordelijk predicat.⁶⁸ Met behulp van dit overzicht is het mogelijk om de syntactische structuur in de tekst te analyseren.

⁶⁷ TALSTRA, *Oude en Nieuwe Lezers*, 123-124.

⁶⁸ Voor het labelen van de zinsdelen is gebruik gemaakt van de coderingssysteem van het ETCBC. Een overzicht van deze codes is te vinden in de toelichting bij de Shebanq-database van het ETCBC: <https://etcbc.github.io/bhsa/features/hebrew/2017/typ> [geraadpleegd op 31 januari 2018].

	שִׁירֹּ	88,1.a ⁶⁹	NmCl ⁷⁰
	מִן־לְמֹרֹר לְבָב	88,1.aβ	NmCl
	כָּל־עַמִּיבֹּחַ	88,1.ba	NmCl
	עַל־עַמִּיבֹּחַ	88,1.bβ	NmCl
	כָּל־עַבְדֹּתַי	88,1.by	InfC
	וְעַמִּיבֹּחַ	88,1.bδ	NmCl
	וְעַבְדֹּתַי	88,2.a	Voct
	יּוֹם־צָדִיקִים	88,2.b	xQt0
	כָּתִיבֹּ	88,3.a	ZYqX
	כָּתִיבֹּ	88,3.b	ZIm0
	וְעַבְדֹּתַי	88,4.a	xQtX
	וְעַבְדֹּתַי	88,4.b	WXQt
	וְעַבְדֹּתַי	88,5.a	ZQt0
	וְעַבְדֹּתַי	88,5.b	ZQt0
	וְעַבְדֹּתַי	88,6.a-b	AjCl
	וְעַבְדֹּתַי	88,6.c	xQt0
	וְעַבְדֹּתַי	88,6.d	WXQt
	וְעַבְדֹּתַי	88,7.a-b	ZQt0
	וְעַבְדֹּתַי	88,8.a	xQtX
	וְעַבְדֹּתַי	88,8.b	WxQ0
	וְעַבְדֹּתַי	88,9.a	ZQt0
	וְעַבְדֹּתַי	88,9.b	ZQt0
	וְעַבְדֹּתַי	88,9.c	WxY0
	וְעַבְדֹּתַי	88,10.a	XQtI
	וְעַבְדֹּתַי	88,10.b	ZQt0 + Voct
	וְעַבְדֹּתַי	88,10.c	ZQt0
	וְעַבְדֹּתַי	88,11.a	xYq0
	וְעַבְדֹּתַי	88,11.ba	XYqt
	וְעַבְדֹּתַי	88,11.bβ	ZYq0
	וְעַבְדֹּתַי	88,12.a	xYqX
	וְעַבְדֹּתַי	88,12.a	Ellp
	וְעַבְדֹּתַי	88,13.a	xYqX
	וְעַבְדֹּתַי	88,13.b	Ellp
	וְעַבְדֹּתַי	88,14.a	WXQt + Voct

⁶⁹ Het uiteenleggen van de tekst op basis van de syntaxis wijkt op onderdelen af van de masoretische accentuatie. Om deze verdeling van de tekst op basis van de syntaxis te kunnen vergelijken, is aangesloten bij de nummering zoals gebruikt bij de Hebreeuwse tekst en vertaling in hoofdstuk 2 van deze thesis.

⁷⁰ De verbale vormen zijn voor de herkenbaarheid van een kleur voorzien: *qatal* = rood, *yiqtol* = blauw en *imperatief* = groen.

וְקָרָה	88,14.b	WXYq
וְקָרָה וְקָרָה	88,15.a	Voct + xYq0
וְקָרָה וְקָרָה	88,15.b	ZYq0
וְקָרָה וְקָרָה	88,16.aα	AjCl
וְקָרָה וְקָרָה	88,16.aβ	AjCl
וְקָרָה וְקָרָה	88,16.ba	ZQt0
וְקָרָה וְקָרָה	88,16.bβ	ZYq0
וְקָרָה וְקָרָה	88,17.a	xQtX
וְקָרָה וְקָרָה	88,17.b	XQtl
וְקָרָה וְקָרָה	88,18.a	ZQt0
וְקָרָה וְקָרָה	88,18.b	ZQt0
וְקָרָה וְקָרָה	88,19.a	ZQt0
וְקָרָה וְקָרָה	88,19.b	NmCl

De syntactische opbouw van Psalm 88 laat een verschil zien tussen het opschrift (Ps. 88,1) en de rest van de liedtekst. Het opschrift is gevormd door aaneengeregen nominale zinnen, terwijl de tekst van het lied voornamelijk bestaat uit verbale zinnen. Het lied (Ps. 88,2-19) laat zich verder onderverdelen in drie strofen: Ps. 88,2-10a; Ps. 88,10bc-13 en Ps. 88,14-19. Deze verdeling is syntactisch gemarkeerd doordat aan het begin van elk deel de vocatief יהוה ‘JHWH’ (Ps. 88,2a; וְיְהוָה

Ps. 88,10b en Ps. 88,14a) is gebruikt in combinatie met werkwoorden die ‘roepen’ of ‘schreeuwen’ betekenen (Ps. 88,2b צעק ‘schreeuwen’; Ps. 88,10b קרא ‘roepen’ en Ps. 88,14a שוע ‘schreeuwen’). Daarnaast structureren de tijdsaanduiding van het roepen/schreeuwen tot JHWH (Ps. 88,2b יום ‘overdag’ en וְלַיְלָה ‘in de nacht’; Ps. 88,10b וְכָל־יְמֵי הַיּוֹם ‘heel de dag’ en Ps. 88,14b וְקָרָה ‘in de morgen’).

Ook is bij elke van deze drie inzetten een element van *Coram Deo* aanwezig (Ps. 88,2b וְנִגַּדְתִּי לְפָנָיו ‘tegenover U’; Ps. 88,10c וְנִגַּדְתִּי לְפָנָיו ‘naar U’ en Ps. 88,14 וְנִגַּדְתִּי לְפָנָיו ‘tot U’).⁷¹

Deze verdeling doorbreekt in Ps. 88,10 de masoretische accentuatie. Toch verdient het de voorkeur deze cesuur te leggen tussen Ps. 88,10a en Ps. 88,10bc. Ps. 88,10a is retorisch gezien een conclusie van de voorafgaande reeks klachten. Het eerste en het laatste woord van de zin in Ps. 88,10a (וְיָצַע

... עֵי וְיָצַע) lijken samen een woordspeling te vormen, waarmee het voortdurende wegwijnen in ellende onderstreept is. Vergelijkbare elementen van voortdurende misère staan in de slotfrases van de

twee volgende delen. Ps. 88,13b וְשָׁחָה ‘land van vergetelheid’ en Ps.88,19b וְשָׁחָה ‘duisternis’.

Deze vergelijkbare thema’s van duisternis in deze slotfrases ondersteunen de scheiding tussen de drie strofen van de psalm.

Naast deze syntactische structurering in drie strofen, is er syntactisch verschil in het aanspreken

(WAN)HOOP IN DUISTERNIS?

van JHWH in de tweede strofe van het lied (Ps. 88,10bc-13) ten opzichte van de eerste (Ps. 88,2-10a) en de derde strofe (Ps. 88,10bc-19). De 'ik-figuur gebruikt in de tweede strofe na de vocatief en de

⁷¹HOSSFELD & ZENGER, *Psalmen 51-100*, 567-568; pace: FOKKELMAN, *The Psalms in Forms*, 97 en FOKKELMAN, *Dichtkunst in de bijbel*, 131-138.

beschrijving van de gebedshouding *yiqtol*-vormen om vragen te stellen aan JHWH. Terwijl in de eerste en derde strofe hoofdzakelijk *qatal*-vormen de tekst structureren. Een ander verschil is dat in de taalexpressie van de eerste en de derde strofe de ‘ik-figuur’ voortdurend in beeld is door het gebruik van pronominale suffixen en het pronomen; dat ontbreekt geheel in de tweede strofe.

De drie verschillende strofen van het lied hebben een vergelijkbare tweedelige opbouw van aanspraak (vocatief en roepen/schreeuwen) en verwoording van de klachten (eerste en derde strofe) dan wel de retorische vragen (tweede strofe). De overgang van aanspraak naar klachten is in de eerste strofe syntactisch gemarkeerd door het partikel וְיִּוָּחַד ‘want’ (Ps. 88,4a). In de tweede strofe is de overgang naar de retorische vragen syntactisch aangegeven door het gebruik van het ה-interrogativum (Ps. 88,11a.12a.13a). De overgang van aanspraak naar de klacht is in de derde

strofe syntactisch gemarkeerd door het vraagpartikel לָמָּה ‘waarom’ (Ps. 88,15a).⁷²

לָמָּה וְיִּוָּחַד

3.1.2. Structuur strofe 1: Ps. 88,2-10a

Na de vocatief JHWH gaat het lied in de directe rede verder met een reeks *qatal*-vormen. Deze reeks lijkt onderbroken te worden door het gebruik van de *yiqtol*-vorm in Ps. 88,3a en de imperatief in Ps. 88,3b. Er is hier echter geen sprake van een breuk in het betoog, maar juist van een versterking. De *yiqtol*-vorm van het verbum בּוֹא ‘laat komen’ in Ps. 88,3a is een *jussief* en deze vormt samen met de *imperatief* van het verbum נָטָה ‘neigen’ in Ps. 88,3b een klemmend verzoek van de ‘ik-figuur’ om gehoord te worden door JHWH.⁷³ Deze twee verba ondersteunen het *qatal*-verbum צָעַק ‘schreeuwen’ in Ps. 88,2b. Aan het slot van deze eerste strofe is opnieuw een *yiqtol*-vorm gebruikt. Deze *yiqtol*-vorm in Ps. 88,9c van de stam יָצָא ‘ontsnappen’ heeft modale betekenis. Deze volgt als conclusie op de twee *qatal*-vormen in Ps. 88,9ab. In de vertaling (hoofdstuk 2) is de modale betekenis van deze *yiqtol*-vorm weergegeven door een vorm van ‘kunnen’ in te voegen.⁷⁴

3.1.3. Structuur strofe 1: Ps. 88,10bc-13

De tweede strofe doorbreekt, na de vocatief en het roepen in Ps. 88,10bc, de keten van *qatal*-vormen door een reeks directe vraagzinnen waarin de *yiqtol*-vorm gebruikt is. Deze vorm heeft hier modale betekenis. Hiermee wordt het karakter van het vragen tot uitdrukking gebracht, in plaats van het beschrijven in de voorgaande reeks van *qatal*-vormen.⁷⁵ Om de modale betekenis weer te geven, is in de vertaling het hulpwerkwoord ‘zullen’ toegevoegd. Op de vragen van Ps. 88,11 is door middel van de syntax nadruk gelegd. Het object אֲנִי ‘aan de doden’ in Ps. 88,11a en het subject אֲנִי ‘gestorvenen’ in Ps. 88,11b zijn gefocaliseerd door plaatsing aan het begin van de zin. Deze nadruk in Ps. 88,11 is nader geaccentueerd door het gebruik van de muzikale aanduiding סֵלָה ‘selah’ na

אֲנִי מֵתִים

אֲנִי וְיִּוָּחַד

‘gestorvenen’ in Ps. 88,11b zijn gefocaliseerd door plaatsing aan het begin van de zin. Deze nadruk in Ps. 88,11 is nader geaccentueerd door het gebruik van de muzikale aanduiding סֵלָה ‘selah’ na

סֵלָה

(WAN)HOOP IN DUISTERNIS?

⁷² JANOWSKI, *Der Gott des Lebens*, 206.

⁷³ LETTINGA, *Grammatica van het Bijbels Hebreeuws*, 156-157.

⁷⁴ LETTINGA, *Grammatica van het Bijbels Hebreeuws*, 152-153.

⁷⁵ LETTINGA, *Grammatica van het Bijbels Hebreeuws*, 152-153.

Ps. 88,11. In plaats van een lofprijzing van de gestorvenen is er de stilte. Op een syntactisch subtiële manier wordt deze stilte herhaald in Ps. 88,12b en Ps. 88,13b door het gebruik van een ellips. Een negatief antwoord was blijkbaar de verwachting van de ‘ik-figuur’; niet voor niets wordt het ה-interrogativum gebruikt.⁷⁶

3.1.4. Structuur strofe 3: Ps. 88,14-19

Het derde deel krijgt een versterkte inzet door focalisatie van het subject, gecombineerd met een vocatief. Bij deze focalisatie klinkt voor het eerst het pronomen van de eerste persoon voluit; in de voorgaande verzen was deze op de voor het Hebreeuws meer gebruikelijke wijze weergegeven met behulp van een suffix. Deze inzet met de *qatal*-vorm van שׁוּעַ ‘schreeuwen om hulp’, is ondersteund door de *yiqtol*-vorm van קָדַם ‘tegemoet komen’ met een *energicus* waarmee de ‘ik-figuur’ geen twijfel laat bestaan over de voortdurende karakter van het gebed.⁷⁷

Het intensiverende effect blijkt door de herhaling van de vocatief met de *yiqtol*-vormen זָנָה ‘verstoten’ en סָתַר ‘verbergen’, beide met modale betekenis, in Ps. 88,15.⁷⁸ Vervolgens wordt de klacht in één adem uitgezegd in een keten van *qatal*-vormen. Deze reeks sluit af met een beschrijving in Ps. 88,18-19 van de situatie waarin de ‘ik-figuur’ door JHWH is gebracht. De afwijkende *yiqtol*-vorm פִּיּוֹן ‘radeloos zijn’ in Ps. 88,16b is hier ondersteunend gebruikt; het betreft een *cohortatief* waarmee finale betekenis is weergegeven.⁷⁹ De nadruk in deze keten ligt op Ps. 88,17 door het gebruik van focalisatie. De oorzaak van de ellende die de ‘ik-figuur’ treffen zijn de verschrikkingen en toorn van JHWH (Ps. 88,16).

Het laatste vers laat zich lezen als een laatste uitroep in de derde strofe van het lied en als slotakkoord van het geheel. Deze afsluiting voegt zich in de keten van *qatal*-vormen (Ps. 88,19a), maar breekt die vervolgens af door te eindigen met een nominale zin.

3.1.5. Conclusie syntactische analyse

Uit de syntactische analyse blijkt dat Psalm 88 bestaat uit een opschrift (Ps. 88,1) en drie strofen (Ps. 88,2-10a; Ps. 88,10bc-13 en Ps. 88,14-19). De drie strofen kennen een gelijke opbouw in verwoording. Ze beginnen met een vocatief waarin de ‘ik-figuur’ JHWH aanroept en sluiten af met een element van duisternis.

De eerste en de derde strofe bestaan uit klachten die de situatie van de ‘ik-figuur’ beschrijven. In het middendeel stelt de smekeling JHWH zes vragen. Het verschil tussen de delen is syntactisch

⁷⁶ LETTINGA, *Grammatica van het Bijbels Hebreeuws*, 118.

⁷⁷ LETTINGA, *Grammatica van het Bijbels Hebreeuws*, 83. In de vertaling is dit tot uitdrukking gebracht door het woord ‘zeker’ in te voegen (Hoofdstuk 2).

⁷⁸ Omdat het modale karakter van de vraagzin al blijkt uit het vraagpartikel ‘waarom’, is afgezien van de toevoeging van het hulpwerkwoord ‘zullen’ in de vertaling (Hoofdstuk 2).

⁷⁹ SHNOCKS, ‘Vergänglichkeit und Gottesferne’, 5. In de vertaling weergegeven door het woord ‘helemaal’ in te voegen (Hoofdstuk 2).

zichtbaar gemaakt door het gebruik van *yiqtol*-vormen in het middendeel en voornamelijk *qatal*-vormen in de twee buitenste delen.

In strofe drie vervolgt de ‘ik-figuur’ de klachten zoals in strofe één. Diverse syntactische gegevens lijken te wijzen op een intensivering ten opzichte van de klacht in de eerste strofe.

3.2. Structuur en strategie: syntactische analyse en literaire compositie

Bij deze tweede syntactische analyse is gezocht naar retorische effecten in de tekst. Hierbij is gelet op regelmaat en balans in de actoren die in de tekst te vinden zijn. Het is het zoeken naar het ‘spel’ wat de tekst verrassend of onverwacht maakt. Volgens het model van Talstra is het van belang om in deze tweede ronde van syntactische analyse een balans te vinden tussen structuur en strategie, of anders gezegd tussen algemene taalkundige middelen en het bijzondere van de tekst. Bij deze analyse ga ik na wie de actoren zijn, hoe zij optreden in de tekst en waar de syntaxis wijst op retorische effecten die de aandacht trekken.⁸⁰

3.2.1. Ik tot U

In het hele lied is de ‘ik-figuur’ aan het woord; voortdurend wordt in allerlei toonaarden JHWH aangeroepen. Dat roepen is indringend en nadrukkelijk en wordt met fysieke termen beschreven.

Het is een ‘staan voor’ JHWH (Ps. 88,2b), אֲנִי לֹא יָצִיחַ אֶת אֶפְסָרוֹ ‘niet kunnen ontsnappen’ (Ps. 88,9c),

אֲנִי לֹא יָצִיחַ אֶת אֶפְסָרוֹ אֲנִי לֹא יָצִיחַ אֶת אֶפְסָרוֹ

‘kwijnen’ (Ps. 88,10a) en שֶׁבַע שָׁמַיִם ‘het uitstrekken van de handen’ (Ps. 88,10c). De dichter

שֶׁבַע שָׁמַיִם
וְשֶׁבַע אַרְצוֹת
וְשֶׁבַע יָמִים
פִּי

beschrijft wat hem overkomt:

בְּרָעוֹת

‘verzadigd zijn van ellende’ (Ps. 88,4a),
הִשְׂבַּעְתִּי מֵעֲלִילוֹתַי
וְשֶׁבַע אֶת אֶפְסָרוֹ
עַל

לִשְׁאוֹל
‘raken

aan Sheol’ (Ps. 88,4b), בְּתִי ‘ik wordt gerekend worden’ (Ps. 88,5a) en ‘bevrijd zijn met’

וְשֶׁבַע אֶת אֶפְסָרוֹ

וְשֶׁבַע אֶת אֶפְסָרוֹ

(Ps. 88,6a). Daarnaast worden andere actoren vergelijkenderwijs opgevoerd voor de ‘ik-figuur’. Zo

wordt in de tweede persoon gesproken over עַמֵּי הַבְּרָאָה ‘hen die in de grafkuil neerdalen’

וְרַגְלֵי בָרָא

(Ps. 88,5a), אֶת אֶת אֶת אֶת ‘een man zonder levenskracht’ (Ps. 88,5b), וְשֶׁבַע אֶת אֶת ‘gesneuvelden in het

וְשֶׁבַע אֶת אֶת
וְשֶׁבַע אֶת אֶת
וְשֶׁבַע אֶת אֶת

וְשֶׁבַע אֶת אֶת
וְשֶׁבַע אֶת אֶת
וְשֶׁבַע אֶת אֶת

graf’ (Ps. 88,6b) en וְשֶׁבַע אֶת אֶת ‘zij die afgesneden zijn van Gods hand’ (Ps. 88,6d).

וְשֶׁבַע אֶת אֶת

In de eerste en derde strofe ligt een aantal keren de nadruk op de ‘ik-figuur’.⁸¹ Zo is in Ps. 88,4b; Ps. 88,8a; Ps. 88,10a; Ps. 88,14a en Ps. 88,17a de ‘ik-figuur’ gefocaliseerd door deze syntactisch voor in de zin te plaatsen.⁸² Nadruk laat zich ook lezen in Ps. 88,6 waar de ‘ik-figuur’ in

vergelijkende zin over zichzelf spreekt zonder dat expliciet te noemen. In Ps. 88,8b zijn het de golven die gefocaliseerd zijn, de ‘ik-figuur’ komt in deze zin niet voor. Opvallend is dat de tekst hier abrupt lijkt af te breken. Gelet op de inhoud van dit vers zou een vorm van ‘ik’ te verwachten zijn. In plaats daarvan volgt **לֵאָהֳמָרָה** ‘selah’ als muzikale aanduiding voor een stiltemoment. Het is goed mogelijk dat dit een bewuste keuze is geweest van de dichter van dit lied om zo de verwoording

⁸⁰ TALSTRA, *Oude en Nieuwe Lezers*, 140-141.

⁸¹ JANOWSKI, *Der Gott des Lebens*, 206-207.

⁸² LETTINGA, *Grammatica van het Bijbels Hebreeuws*, 138.

nog krachtiger neer te zetten met de suggestie dat de ‘ik-figuur’ niet meer in staat is om te spreken, omdat de golven hem het zwijgen opgelegd hebben.⁸³

Het gaat in dit lied alleen tussen de ‘ik-figuur’ en JHWH. Alle anderen die ooit een rol speelden in het leven van de ‘ik-figuur’ zijn er niet meer bij (Ps. 88,9a; Ps. 88,19a). In plaats daarvan is **יְהוָה אֱלֹהֵי דַמְּ** ‘duisternis’ metgezel geworden (Ps. 88,19b). Deze interactie tussen de ‘ik-figuur’ en JHWH blijkt uit het gebruik van de pronominale suffixen in de eerste en derde strofe van de psalm. Het is ‘ik’ en ‘mijn’ tegenover ‘U’ en ‘Uw’. In het middendeel ontbreekt deze wisselwerking, hier worden zes retorische vragen gesteld aan JHWH over duisternis, vergetelheid, de doden, het graf en de verdoemenis.

3.2.2. U tegenover mij

In het lied geeft JHWH geen antwoord. De dichter schrijft aan Hem handelingen toe die, de ellendige en uitzichtloze situatie veroorzaken en laten voortduren.⁸⁴ Het is een **אֵלֹהִים לֹא יִזְכָּר**

denken aan’ (Ps. 88,6c), **וְלֹא יִשְׁכַּח** ‘leggen in de grafkuil’ (Ps. 88,7a), **וְלֹא יִדְרֹס** ‘neerdrukken’ (Ps. 88,8a)

וְלֹא יִשְׁכַּח ‘overweldigen’ Ps. 88,8b), **וְלֹא יִשְׁכַּח** ‘wegdoen van vertrouwelingen’ (Ps. 88,9a), tot **וְלֹא יִשְׁכַּח**

‘gruwel’ maken (Ps. 88,9b), **וְלֹא יִשְׁכַּח** ‘verstoten van de ziel’ (Ps. 88,15a) en het **וְלֹא יִשְׁכַּח** ‘verbergen’ van het aangezicht (Ps. 88,15b).

Zoals de ‘ik-figuur’ andere actoren sprekend voor zichzelf inbrengt, zo brengt de dichter ook actoren sprekend in om JHWH en Zijn handelen aan te duiden: **וְגַלְגַּל** ‘golven’ (Ps. 88,8b) en **וְיָם** ‘water’ (Ps. 88,18a). In de interactie tussen de ‘ik-figuur’ en JHWH is de ‘ik-figuur’ de mindere; dat is in de syntactische verwijzingen in Ps. 88,8 duidelijk gemaakt. In het eerste colon is er een balans van ‘mij’ en ‘Uw’; in het tweede colon is er onbalans doordat alleen ‘Uw’ overblijft en ‘ik’ overweldigd is door de golven van JHWH.

3.2.3. Conclusie syntactische analyse en literaire compositie

In elk van de drie delen richt de ‘ik-figuur’ het woord in allerlei toonaarden tot JHWH. Het is alleen de ‘ik-figuur’ tegenover JHWH, anderen zijn er niet (meer) bij. Uit de wijze waarop de pronomina zijn gebruikt, blijkt de ongelijkheid tussen JHWH en de ‘ik-figuur’ in de tekst. Er is een overwicht van ‘U’ en ‘Uw’ ten opzichte van ‘ik’, ‘mij’ en ‘mijn’. Het lied rept niet over het spreken van JHWH, over Zijn handelen des te meer. De ‘ik-figuur’ schrijft de ellendige situatie toe aan het handelen

van God.

⁸³ KORPEL & DE MOOR, *De Zwijgende God*, 87.

⁸⁴ JANOWSKI, *Der Gott des Lebens*, 215-216.

3.3. Strategie en reconstructie: literaire compositie en diachronie

Uit de syntactische analyse van Psalm 88 blijkt dat de ‘ik-figuur’ zich richt tot JHWH met zijn klachten (paragraaf 3.2.). Het lied is in drie strofen gestructureerd en elke strofe begint met een vocatief (paragraaf 3.1.). In paragraaf 3.3.1 ga ik eerst na of de verwoording van de vocatieven en het zinsdeel waarin ze in Psalm 88 geplaatst zijn, breder in het Hebreeuwse corpus van het Oude Testament voorkomen. Hiermee kan gewogen worden of deze taalexpressie uniek is in het Oude Testament of dat het een gebruikelijke manier van uitdrukken is in het Bijbels Hebreeuws. Vervolgens presenteer ik de uitkomsten van een detailexegese in paragraaf 3.3.2.

3.3.1. Idioom en taalkundige vergelijking met andere teksten

De eerste vocatief in Ps. 88,2 is uniek in het Oude Testament. Alleen in deze psalm wordt JHWH nadrukkelijk toegeëigend als de God van heil door een ‘ik-figuur’. De verbinding tussen JHWH en heil is op meer plaatsen terug te vinden. In Jes. 49,26 en Jes. 60,16 wordt Israël geproclameerd dat ze zullen weten dat JHWH hun heilbrenger is. Maar dat is taal van toezegging, niet zoals in Ps. 88,2 taal van toe-eigening. In de lofprijzing van Ps. 40,17 en Ps. 98,2 en het gebed in Ps. 119,41 is het heil verbonden aan JHWH maar ook hier wordt deze niet persoonlijk geclaimd. In Jes. 45,17 wordt de redding door JHWH gefundeerd in het eeuwig heil; deze uitwerking benadert die van Ps. 88,2 maar ook hier ontbreekt de stellige uitspraak van een ‘ik-figuur’ die zich het heil van JHWH toe-eigent.

De tweede vocatief in Ps. 88,10b is exact zo terug te vinden in Ps. 130,1. De vocatief komt voor in Ps. 130,1 מִקִּיּוֹם ‘uit de diepten’. Deze aanduiding sluit inhoudelijk aan bij de diepte en duisternis מַעַמְּ

van de klacht van Ps. 88,7-8.⁸⁵ Een variant op deze tweede vocatief uit Ps. 88,10b is te vinden in

תִּי	שׁ	יְהוָה	‘ik roep Uw naam, JHWH’.	תְּחַת
מִקְרָא	מִן	מַעַמְּ		יְיָ
	רַ	יְהוָה		
		ה		

‘uit de onderste grafkuil’ sluiten aan bij Psalm 88; het vervolg is letterlijk terug te vinden in Ps. 88,5. Inhoudelijk beschrijft Klaagliederen 3 de klachten van een ‘ik-figuur’ over de omstandigheden die JHWH heeft gecreëerd (Klaagl. 3,43-45). Redding is onzeker, maar anders dan in Psalm 88 is de klager ervan overtuigd dat JHWH afweet van zijn ellende (Klaagl. 3,56a,) en hij weet van de verlossing door JHWH (Klaagl. 3,58).

De tekstuele verbinding tussen יהוה ‘JHWH’ en קרא ‘roepen’ is op diverse plaatsen te vinden in het Oude Testament. Daar waar het gebruikt is als een roepen tot JHWH, valt op dat in alle andere vindplaatsen dan Psalm 88 in de directe context ten minste een hoop op horen door JHWH wordt

⁸⁵ Dit woord is ook te vinden in Ps. 69,3; 15. In die psalm verwoordt de ‘ik-figuur’ dat wat in Ps. 88,8 gesmoord lijkt te worden: ‘de vloed overstroomt mij’.

verwoord.⁸⁶ Twee van deze vindplaatsen geven in de directe context van deze roep een taalexpressie die overeenkomt met Psalm 88. In Jona 3,2-3 roept Jona uit de **שְׁאוֹל** ‘Sheol’; de **מַצְלוֹת** ‘diepten’ waarin hij door JHWH is geworpen. Een verwoording die inhoudelijk maar ook woordelijk relateert aan Ps. 88,4 en Ps. 88,7. In Ps. 31,18 is de situatie ten opzichte van Psalm 88 tegenovergesteld. De roep tot JHWH in Ps. 31,18 gaat vooraf aan een uitroep dat juist de goddelozen in de stilte van **שְׁאוֹל** ‘Sheol’ zullen neerdalen.

De derde vocatief uit Ps. 88,14 is in deze letterlijke bewoording niet op een andere plaats in de Hebreeuwse tekst van het Oude Testament terug te vinden. Wel zijn enkele varianten terug te vinden zonder het expliciete en gefocaliseerde pronomen **אֲנִי** ‘ik’ in Ps. 31,3 en Ps. 31,23. In Hab. 1,2 is het een variante lezing waar niet in een vraag maar in een conclusie inhoudelijk hetzelfde gezegd wordt: ‘als ik schreeuw tot JHWH; dan luistert Hij niet!’

In Ps. 18,42 wordt ook gesproken over het schreeuwen tot JHWH zonder dat er een horen is, maar daar is het vanzelfsprekend; het zijn de vijanden van de ‘ik-figuur’. Zij zullen niet verhoord worden, maar hij wel. Het woord **שׁוּעַ** ‘schreeuwen’ is in Jes. 58,9; Jona 2,3 en Ps. 18,7 in een adem gebruikt met **קָרָא** ‘roepen’. Op de combinatie van deze twee woorden volgt de zekerheid of de bevestiging van het horen en omzien door JHWH. In Psalm 88 is die zekerheid er niet en volgt op de derde vocatief direct een vierde vocatief in Ps. 88,15 waarin juist geklaagd wordt over het verstoten door JHWH. Het **זָנַח** ‘verstoten zijn’ door JHWH wordt gebruikt in Zach. 10,6 in een formulering waarin de relatie tussen JHWH en Israël zodanig hersteld wordt als was er nooit sprake geweest van een verstoting. Daarnaast is ze ook te vinden in een bedreiging die geuit wordt aan koning Salomo in 1 Kron. 28,9 waar hem de consequentie voor ogen wordt gehouden als hij JHWH verlaat. Dan zal hij worden verstoten. De vraag naar het **מָה** ‘waarom’ van het verstoten klinkt uitsluitend in het **מָה**.

Psalter: Ps. 43,2; Ps. 44,24; Ps. 74,1 en Ps. 88,15. Hiervan is Ps. 44,24 syntactisch het meest vergelijkbaar met Ps. 88,15 door én de vocatief én het ‘waarom’ én het gebruik van focalisatie in de zin. Echter in Psalm 44 richt de ‘ik-figuur’ zich op dat wat JHWH wel of niet doet; in Ps. 88,15 is de vraag naar het ‘waarom’ gericht op de ellendige situatie van de ‘ik-figuur’ zelf. Dit aspect in Ps.88,15 intensiveert de derde vocatief (Ps. 88,14).

3.3.2. Detailexegese

Met het hermeneutisch model van Talstra verschuift de analyse van de tekst van algemene tekstuele aspecten naar specifieke tekstdetails. Het is een beweging van taal naar filologie. Na de analyse van de meer algemene elementen door syntactische analyse en een onderzoek naar de taalexpressie van de tekst kan nu analyse naar details van Psalm 88 uitgevoerd worden.

⁸⁶ 1 Sam. 12,17; 2 Sam. 22,4.7; 1 Kon. 18,24; Job 1,19; Jona 2,2.3; Ps. 3,5; Ps. 18,4.7; Ps. 27,7; Ps. 28,1; Ps. 30,9; Ps. 31,18; Ps. 55,17; Ps. 80,19; Ps. 116,4.13.17; Ps. 118,5; Ps. 119,145; Ps. 120,1; Ps. 141,1.

Opschrift

Ps. 88,1a *Een lied, een psalm van de Korachieten,*

Het opschrift van deze psalm heeft meer aanduidingen dan andere liederen uit het Psalter.⁸⁷ Met de eerste twee woorden geeft de dichter aan dat deze Psalm een שיר ‘lied’ is om te zingen onder begeleiding van een muziekinstrument מִזְמוֹר.⁸⁸ Welk muziekinstrument hiermee bedoeld is, is

onzeker. Een מִזְמוֹר zou een snareninstrument⁸⁹ of een kleine fluit⁹⁰ geweest kunnen zijn. De

aanduiding נִי ‘voor de Korachieten’ komt voor in Psalm 42⁹¹, Psalm 49, Psalm 84, Psalm 85, קִרְרָה לְכָבֹד

Psalm 87 en Psalm 88. Het betreft een familie uit de stam van Levi die aangesteld is om te musiceren in dienst van het heiligdom van JHWH. De voorvader van deze familie betwistte de keuze voor zijn neven Mozes en Aäron om hun het leiderschap over het volk Israël in handen te geven. Terwijl hij samen met Datan en Abiram met de dood gestraft werd voor zijn opstand, onderwierpen zijn kinderen zich aan het leiderschap van Mozes en Aäron (Num. 16; Num. 26,9-11). Deze kinderen en hun nakomelingen kregen een plaats in de dienst in het heiligdom van JHWH.⁹² Deze keuze werd eeuwen later door koning David bevestigd (1 Kron. 6,31-48). Naast de verantwoordelijkheid voor de muziek, komen ze voor als tempelportiers (1 Kron. 9,19; 1 Kron. 26,1.19). Ook zijn er Korachieten die verantwoordelijk zijn voor de verzorging van het brood op de sabbat (1 Kron. 9,32).⁹³ Wat hun functie is na de ballingschap is onduidelijk. In Ezra 2 worden ze niet meer als familie afzonderlijk genoemd bij de Levieten.⁹⁴ Na de vermelding van de Korachieten volgt in vers 1 de uitdrukking חֲצֹנֵי מִזְמוֹרָה ‘voor de koorleider’. Deze koorleider gaf leiding aan en hield toezicht op de muziek in dienst van JHWH.⁹⁵

Ps. 88,1bc *voor de koorleider, op Machalath Leannoth; een maskil van Heman, de Ezrahiet.*

De betekenis van de woorden עֲלֵמֹת וְזִמְרָה is onzeker. Het zou een instructie voor de musici קִרְרָה חֲצֹנֵי מִזְמוֹרָה

kunnen zijn. Commentatoren die zich wagen aan een vertaling of interpretatie van deze woorden komen met de suggestie ‘een klaagzang op de wijs van de rietpijp’.⁹⁶ Ook de betekenis en de vertaling van het woord כִּילִים zijn onzeker. Het woord is een participium hifil van de wortel שָׂכַל שְׂכִילִים

Een verbum van deze wortel in de hifil betekent zoiets als ‘begrijpen’, ‘zien’, ‘wijs maken’ of ‘succes

⁸⁷ PAUL, *Psalmen I*, 699.

⁸⁸ KOEHLER, ‘שיר’, *HALOT*, 1482.

⁸⁹ BARTH, ‘זמר’, *ThWAT* 3:605.

⁹⁰ KOEHLER, ‘מִזְמוֹר’, *HALOT*, 566.

⁹¹ Psalm 42 en Psalm 43 tel ik als één lied.

⁹² HUTTON, 'Korah (Person)', *ABD* 4:101.

⁹³ OLIVIER, 'Korah', *NIDOTTE* 4:857-858.

⁹⁴ OLIVIER, 'Korah', *NIDOTTE* 4:858.

⁹⁵ BRUEGEMAN, 'Psalms 4: Titles', *DOTWPW*, 615.

⁹⁶ TATE, *Psalms 51-100*, 393; met name noot d.

hebben'. In deze vorm komt dit woord in veertien psalmen voor in het opschrift.⁹⁷ Nogal wat vertalingen geven dit woord onvertaald in een fonetische transcriptie weer. Andere vertalen dit woord met 'onderwijzing' of 'kunstig lied'.

Het lied is bestemd voor of geschreven door Heman de Ezrahiet. Mogelijk is deze Heman één van de wijzen die diende aan het hof van David. Ook is het mogelijk dat Heman een van de Korachieten is geweest die dit lied geschreven heeft. Bijzonder is de aanduiding 'Ezrahiet' achter de naam Heman. Mogelijk wordt hier een familieaanduiding gegeven of betreft het een woonplaats waarvan niet overgeleverd is waar die was gelegen.

De vele aanduidingen in het opschrift zou een indicatie kunnen zijn dat deze psalm van belang was voor de gemeenschap. Anderen opperen de mogelijkheid dat de eerste vier woorden 'Een lied, een psalm van de Korachieten' nog bij Psalm 87 horen. In dat geval zouden deze woorden bedoeld zijn als afsluitformule voor de liederen van de Korachieten.⁹⁸ Wat voor een kwalificatie als afsluitformule pleit, is dat de volgende woordcombinatie $\text{נֶפְשׁוֹ דָּן לְ}^{\text{ל}}$ 'voor de koormeester' op alle andere 54 plaatsen in het Psalter juist het eerste woord van het opschrift is.⁹⁹ Wat tegen een dergelijke afsluitformule pleit is dat de woorden 'lied' en 'psalm' beide een singularisvorm betreffen en niet lijken te wijzen naar de voorafgaande korachietische bundel maar naar Psalm 88. Ook in oude tekstgetuigen en oude vertalingen worden deze eerste twee woorden bij Psalm 88 genomen en zijn daar ook singularisvormen.

Strofe 1: Ps. 88,2-10a

Ps. 88,2a *JHWH, God van mijn heil,*

De dichter van deze psalm roept tot de God van Israël door Hem aan te spreken met JHWH. Tot de God die Zijn woord houdt, de God die Israël heeft leren kennen als de betrouwbare God en de God die met ontferming ziet op Zijn volk.¹⁰⁰ In dit smeekgebed wordt deze Verbondsgod aangeroepen, die is wat Zijn naam mogelijk betekent: Ik ben er (bij); Ik ben wie Ik ben.¹⁰¹ En de dichter voegt er aan toe dat JHWH de God van zijn $\text{יְהוָה שׁוֹשׁוּבָה}$ 'heil, redding, verlossing' is. In de psalmen is 'heil' altijd direct verbonden met JHWH.¹⁰² Dit heil heeft allereerst betrekking op het reële leven, persoonlijke nood en nationale gevaren. Heil is iets wat in en voor het leven nodig is en ook tijdens het leven ontvangen wordt. Voor de gelovige Israëliet bestaat het heil in de concrete leniging van nood in het leven. Het reddend ingrijpen van JHWH is nodig om onderdrukking door de vijand weg te

⁹⁷ KOENEN, 'לְ שׁוֹשׁוּבָה', *ThWAT* 7:783.

⁹⁸ PAUL, *Psalmen I*, 698-699.

⁹⁹ Buiten het Psalter komt deze combinatie nog één keer voor; namelijk in Hab. 3,19. Daar vormt deze combinatie het eerste woord van het onderschrift.

¹⁰⁰OSWALT, 'God', *DOTWPW*, 247.

¹⁰¹FRETHERM, 'Yahweh', *NIDOTTE* 4:1295-1296.

¹⁰²SAWYER, 'עש', *ThWAT* 3:1055-1056.

nemen. Het heil is nodig voor het wegnemen van het sociale onrecht dat de rijken en machtigen hun arme en behoeftige volksgenoten aandoen in Israël. Heil is ook nodig als vergeving voor de zonden die zijn begaan tegen JHWH. In andere psalmen worden argumenten gegeven waarom JHWH heil zou moeten geven; hier volstaat de psalmdichter met te verwijzen naar de Verbondsnaam JHWH. De inhoud van het heil van JHWH bestaat in het geven of herstellen van recht en gerechtigheid door Zijn heilbrengend ingrijpen.¹⁰³ Deze openingszin is de enige lichtstraal die in deze psalm van duisternis te zien is. Tegen de donkere achtergrond van het hele lied komt helder naar voren dat alleen redding en heil van JHWH te verwachten is. Tegenover de nietigheid van een mensenkind staat de macht van JHWH.¹⁰⁴

Ps. 88,2b *Overdag schreeuw ik het uit, 's nachts sta ik voor U.*

Het karakter van het lied is duidelijk gemaakt in de keuze voor het woord צעק 'schreeuwen'. Dit schreeuwen is een diepe uiting van pijn en ellende in een acute situatie van onrecht en nood.¹⁰⁵ Het woord wordt gebruikt in concrete situaties waar herstel van recht en gerechtigheid dringend geboden is.¹⁰⁶ De klacht gaat dag en nacht door; hiermee geeft de dichter aan dat het gebed onophoudelijk doorgaat.¹⁰⁷ De noden worden onder woorden gebracht in het besef dat de bidder *Coram Deo* staat; het gebed heeft een concreet adres.¹⁰⁸ Het gebed is een verwoording van de 'ik' ten opzichte van JHWH; een behoeftig, nietig mens ten opzichte van de betrouwbare God van heil.¹⁰⁹

Ps. 88,3 *Laat mijn gebed voor Uw aangezicht komen,
neig Uw oor tot mijn jammeren.*

De gebedsformule om gehoord en opgemerkt te worden, is een standaardformule in meerdere oudtestamentische gebeden. Het beeld dat hier gebruikt wordt, is dat van een audiëntie van een onderdaan bij de koning om met gepaste nederigheid een verzoek in te dienen.¹¹⁰ Het tweede deel van dit vers is een versterking van het eerste deel. Naast de vraag om het verzoek uit te mogen spreken, vraagt de dichter JHWH om inhoudelijk notie te nemen van het verzoek. Daarnaast versterkt de 'ik-figuur' zijn gebed door het brede begrip פְּלִיאָה 'gebed' toe te spitsen op רְגֵנָה רָבָה

'jammeren' in het tweede versdeel. Dit vers is een beweging van de dichter naar God toe en een vraag om een beweging van God richting de dichter. De vraag om een neerwaartse beweging is de

¹⁰³ MCKNIGHT, 'Salvation and Deliverance Imagery', *DOTWPW*, 710-715.

¹⁰⁴ BERGES, *Schweigen ist Silber – Klagen ist Gold*, 53.

¹⁰⁵ HASEL, 'פָּעַק', *ThWAT* 2:631.

¹⁰⁶ KONKEL, 'פָּעַק', *NIDOTTE* 3:828.

¹⁰⁷ BERGES, *Schweigen ist Silber – Klagen ist Gold*, 55.

¹⁰⁸ HOSSFELD & ZENGER, *Psalmen 51-100*, 571.

¹⁰⁹ GOLDINGAY, *Psalms* 2, 647.

¹¹⁰ BERGES, *Schweigen ist Silber – Klachen ist Gold*, 55.

vraag om ontferming; als God Zijn oor neigt, is Hij ook bereid om het gejammer van de dichter te horen.

Ps. 88,4 *Want mijn hele wezen is verzadigd van ellende,
en mijn leven raakt aan Sheol.*

וְנַפְשִׁי מְשֻׂבָּע וְשֵׁשׁוֹל
‘mijn ziel’ wordt de hele mens bedoeld, niet te versmallen tot ziel zonder lichaam.

Met

Daarmee strekt de ellende zich uit over de hele mens.¹¹¹ Verzadigd worden met het goede is een zegen van JHWH en leidt tot leven en levensvreugde. De bron van een dergelijke verzadiging is JHWH zelf.¹¹² Hier is sprake van figuurlijke verzadiging met ellende die de dichter zo dicht bij de dood brengt dat hij deze nadert. Is deze verzadiging dan het gevolg van het ontbreken van de zegen van JHWH? Nog sterker, een gevolg van de vloek van JHWH? Ellende in het Oude Testament is de afwezigheid van JHWH, het tegenovergestelde van het recht en gerechtigheid, het ontbreken van heiligheid en waarheid; het ontnemt elke levensvreugde en vrede.¹¹³ In het tweede versdeel raken de elementen aan die van het eerste versdeel. Hierdoor vindt over en weer inhoudelijke inkleuring van de gebruikte woorden plaats. Mijn ‘leven’ is in dit vers synoniem voor mijn ‘ziel’; het

וְנִגַּעְתִּי מִלֵּבָבִי מִלֵּבָבִי מִלֵּבָבִי
‘raken aan’ is synoniem voor שָׁבַע ‘verzadigd zijn’ en de עָרָה מְעִי ‘ellende’ wordt nader toegespitst

וְנִגַּעְתִּי מִלֵּבָבִי מִלֵּבָבִי מִלֵּבָבִי
‘Sheol’.¹¹⁴ Echt leven is een zijn in het aangezicht van JHWH; een leven dat raakt aan שֵׁשׁוֹל met

‘Sheol’ is een leven dat op afstand is geraakt van JHWH. Deze dichter beschrijft zichzelf als een levende die het dodenrijk nadert; nog even en hij zal deze onderwereld binnengaan. En bij het binnengaan van dit ‘dodenrijk’ is hij het contact met JHWH kwijt. Het is een plaats in de diepte, waar de geest van de dode opgesloten is in duisternis en stilte; zelf terugkeren naar de aarde is niet meer mogelijk.¹¹⁵ Sheol is een plaats waar een gelovige Israëliet voor huivert. Het is de plaats waar de doden verblijven buiten de gemeenschap met God.¹¹⁶

Ps. 88,5 *Ik word gerekend tot hen die in de grafkuil neerdalen,
ik ben geworden als een man zonder levenskracht.*

In het eerste colon wordt het voorgaande van het vierde vers herhaald. Het neerdalen in de grafkuil is een figuratieve manier van spreken over het ingaan in Sheol.¹¹⁷ Daarbij moet opgemerkt worden dat de vergetelheid van Sheol in deze beschrijving terugkomt. Het is niet een neerdalen in een familiegraf maar in een anoniem, naamloos massagraf, zodat zelfs de gedachte aan de dode niet ‘levend’ gehouden kan worden door het ontbreken van een aanwijsbaar, persoonlijk graf.¹¹⁸ Het

¹¹¹ FREDERICKS, ‘נַפְשִׁי מְשֻׂבָּע’, NIDOTTE 3:133.

¹¹² O’CONNELL, ‘שָׁבַע מִלֵּבָבִי’, NIDOTTE 3:1212.

¹¹³ BAKER, ‘עָרָה מְעִי’, NIDOTTE 3:1156.

- ¹¹⁴ BERGES, *Schweigen is Silber – Klagen ist Gold*, 57.
¹¹⁵ WÄCHTER, ‘שאול’, *ThWAT* 7:907.
¹¹⁶ PAUL, ‘Hel, dodenrijk, afgrond, duisternis’, *Wvb*, 266.
¹¹⁷ HEINTZ, ‘ורב’, *ThWAT* 1:503.
¹¹⁸ GOLDINGAY, *Psalms* 2, 649.

tweede colon beschrijft de toestand van de dichter als een neerdalen in het graf. In dit colon wordt de hulpeloosheid van de dichter met een stijlfiguur uiteengezet; hij beschrijft zich als een **בָּר** ‘man **אֶזְרָא** van kracht’ die echter alle levenskracht verloren is.¹¹⁹ Het tweede colon is een inhoudelijke herhaling van het eerste. Daarnaast is Ps. 88,5 een herhaling en verdere toespitsing van Ps. 88,4. De in Ps. 88,4 genoemde ellende betreft het verlies van levenskracht, het raken aan Sheol wordt geconcretiseerd in het neerdalen in een grafkuil.

Ps. 88,6 *Bevrijd met de doden,
zoals gesneuvelden liggen in het graf:
daar denkt U niet meer aan!
Zij zijn afgesneden van Uw hand.*

Het huiveringwekkende van de dood wordt ironisch nader omschreven in het begin van dit vers. De krachtige mens is in de dood **י** ‘bevrijd’ van zijn levenskrachten.¹²⁰ Het is een vrijheid zoals **פָּחַד** gesneuvelden die kennen na een veldslag in een graf.¹²¹ Het gebruikte woord **בָּר** is het algemene **קָבֵר** woord voor ‘graf’; meestal wordt hiermee het familiegraf bedoeld dat met zorg in gereedheid is gebracht. Het is een plaats waar familie en vrienden hun herdenkingen kunnen houden.¹²² Gesneuvelden echter konden praktisch gezien bijna nooit in een familiegraf worden bijgezet; een begrafenis moest op de sterfdag voor zonsondergang worden verricht.¹²³ Dergelijke gesneuvelden kregen vaak een gezamenlijk massagraf. Zo zijn ze niet alleen bevrijd van het leven maar ook bevrijd van elke herinnering; dat is waar het tweede colon in het vers op wijst. Naamloze doden, in een anoniem massagraf, buiten de aanrakings sfeer van en vergeten door JHWH.¹²⁴

Ps. 88,7 *U hebt mij onder in de grafkuil gelegd,
in duisternissen, in diepten.*

In de voorgaande verzen heeft de psalmdichter met beelden van dood, graf en Sheol zijn ellendige toestand geschilderd. Nu wijst hij de oorzaak van deze misère aan. Het is niet aan omstandigheden of andere mensen te wijten, maar aan JHWH, Die hij in Ps. 88,2 nog de God van zijn heil noemde. Deze God is verantwoordelijk voor de situatie. De lichtstraal van Ps. 88,2 is uitgedoofd. Immers op

¹¹⁹ BOOIJ, *Psalmen III*, 73.

¹²⁰ TATE, *Psalms 51-100*, 394.

¹²¹ HOSSFELD & ZENGER, *Psalmen 51-100*, 565, volgen in hun commentaar niet de MT maar de enkele handschriften die een correctie voorstellen. Zij veronderstellen een verschrijving; van ‘**יָסַח מִתִּים**’ in een eerdere tekst naar ‘**יָסַח מִתִּים**’ in MT. Zij komen met de vertaling ‘one expelled’ (een verdrevene). Deze vertaling lijkt beter te passen bij het element van ‘afgesneden zijn’ in het vierde colon van dit vers. Echter een mogelijke verschrijving wordt niet breed geattesteerd in de tekstgetuigen en de vroege vertalingen. Zo: TATE, *Psalms 51-100*, 396.

¹²² BOROWSKI, *Daily Life*, 84.

¹²³ BOROWSKI, *Daily Life*, 85.

¹²⁴ KRAUS, *Psalmen 2*, 774.

de diepste plek in het gedolven massagraf is geen levenslicht. In de **כִּימֹֹ** 'duisternissen'¹²⁵ van **שָׁמַיִם** de zwartste nacht worden het oordeel van JHWH en het kwaad ervaren.¹²⁶ Hij die afgedaald is in die duisternis, zal het licht nooit meer zien.¹²⁷ De **קֵלָה** 'diepten' is de diepe vergetelheid van de bodem **מִצְרָוֹן** van de oerzee die herinnert aan de kosmologische chaos voor de schepping.¹²⁸ De diepten werden door een Israëliet gevreesd als de plaats van godverlatenheid en de nabijheid van mythologische monsters die het ultieme kwaad belichamen.¹²⁹

Ps. 88,8 *Op Mij drukt Uw toorn,*
 En al Uw golven overweldigen... Selah

Het is de toorn van JHWH die zo **סָמַךְ** 'drukt', dat de dichter eraan onderdoor gaat.¹³⁰ Deze **הַמָּה** 'toorn' is overweldigend en vernietigend van aard en staat op het punt om de dichter weg te vagen. Het is hier in Psalm 88 een zeldzaam voorbeeld van excessieve en vernietigende toorn van JHWH die zich richt op een Israëliet.¹³¹ Op andere plaatsen in het Oude Testament waar die toorn van JHWH geuit wordt, zijn tegelijkertijd woorden te vinden die oproepen tot een bekering (Jer. 4,4; Jer. 21,12;). Het is overigens de dichter die dit uitspreekt; in tegenstelling tot andere Schriftplaatsen is het niet JHWH die dit spreekt of laat spreken.¹³² De tweede colon geeft het overweldigende karakter weer van die toorn. De toorn is zo groot dat ze als grote golven van een branding een drenkeling overspoelen en meesleuren de diepte in.¹³³ Het is alsof de dichter het effect van die geweldige golfslag met nog meer dramatiek wil weergeven door deze zin niet af te maken met **לִי** 'op mij' of 'over mij', maar daarvoor in de plaats de muzikale aanwijzing **קֵלָה** 'selah' **קֵלָה** invoegt.¹³⁴ Alsof de vloedgolf de dichter het zwijgen oplegt en vervolgens meesleurt de diepe duisternissen in.

¹²⁵ Pluraal in het Hebreeuws om het ultieme, uiterste van deze duisternis te onderstrepen, zo: TATE, *Psalms 51-100*, 396-397.

¹²⁶ PRICE, 'רָשָׁע', *NIDOTTE* 2:313.

¹²⁷ KEEL, *Altorientalischen Bildsymbolik*, 55.

¹²⁸ FABRY, 'מִצְרָוֹן קֵלָה', *ThWAT* 4:1097-1098.

¹²⁹ RYKEN, 'Deformity', *DBIm*, 200-201.

¹³⁰ WRIGHT & MILGROM, 'רָמַדָּה', *ThWAT* 5:883.

¹³¹ STRUTHERS, 'הַמָּה', *NIDOTTE*, 2:171.

¹³² SCHUNK, 'הַמָּה', *ThWAT* 2:1035.

¹³³ HOSSFELD & ZENGER, *Psalmen 51-100*, 572.

¹³⁴ De betekenis van **קֵלָה** is onzeker. Het lijkt erop dat dit woord is bedoeld als een aanwijzing in de tekst voor de zanger en/of de begeleidende muzikanten. Het meest aannemelijke is dat deze aanwijzing bedoeld is om een stiltemoment

in de muziek aan te brengen. Dit moment kan het karakter hebben van een vers of stanza-verdeler. In Psalm 88 wordt dit element twee keer gebruikt om het voorgaande vers-colon sterker aan te zetten. Zie ook: KRAUS, *Psalmen 1*, 22-24; alsmede: KORPEL & MOOR, *De zwijgende God*, 87, voetnoot 55.

Ps.88,9-10a *Mijn vertrouwelingen hebt U van mij weggedaan,
U hebt mij tot een gruwel voor hen gemaakt,
een opgeslotene, ik kan niet ontsnappen.
Mijn oog kwijnt weg van ellende.*

In dit vers brengt de dichter een ander aspect van zijn ellendige omstandigheden naar voren. Naast het verstoken zijn van de nabijheid en de bijstand van JHWH is hij eenzaam geworden. Er is geen gemeenschap en contact met de mensen die hem na aan het hart liggen. De dichter werkt hier uit wat de consequentie is van het verkeren in Sheol: daar is volstrekte eenzaamheid en is geen intermenselijk verkeer mogelijk. In het tweede colon versterkt de dichter die beschrijving van eenzaamheid. Zelfs als er contact en omgang met de dode zou kunnen zijn, dan deïnen zelfs de beste vrienden en de intiemste familie terug. Omgang tussen de doden en levenden is onmogelijk; het ontbindende lichaam is een gruwel en afschuw voor de nabestaanden. Daarnaast leidt het aanraken van een dode tot godsdienstige onreinheid. De dichter beschrijft zichzelf als een sociale dode die door de gemeenschap is uitgestoten.¹³⁵ Met deze woorden besluit de dichter de beschuldiging aan het adres van JHWH. Het is niet door omstandigheden, door de vijanden of door eigen toedoen dat hij daar in terecht is gekomen. Deze ellendige toestand heeft de dichter te danken aan zijn Verbondsgod.¹³⁶

De dichter overziet zijn omstandigheden en trekt de conclusie dat zijn situatie hopeloos en uitzichtloos is. Hij zit vast in deze ellendige toestand en kan daar zelf niet uit komen.¹³⁷ En terwijl hij het vanuit dit onoplosbare perspectief uitschreeuwt, vergaat zijn hoop. Zijn oog, dat hij vestigt op JHWH ziet tevergeefs uit naar hulp.¹³⁸ Alle moeiten, zorgen en ellenden komen van JHWH zelf en deze God van zijn zaligheid komt niet uithelpen.

Strofe 2: Ps. 88,10bc-13

Ps. 88,10bc *Ik roep U, JHWH, elke dag,
mijn handen strek ik smekend naar U uit.*

De psalmdichter heft opnieuw zijn smeekbede aan tot JHWH. De lege handen worden uitgestoken als bewijs van hulpeloosheid.¹³⁹ In het kort herhaalt de dichter de aanhef van zijn gebed om de overgang in het gebed te markeren. Na de noodkreten in het voorafgaande gedeelte verandert de klankkleur van zijn gebeden. Was het hiervoor een steeds donkerder gekleurde uitwerking van de

¹³⁵ HOSSFELD & ZENGER, *Psalmen 51-100*, 572.

¹³⁶ BERGES, *Schweigen ist Silber – Klagen ist Gold*, 67.

¹³⁷ PAUL, *Psalmen I*, 701.

¹³⁸ GOLDINGAY, *Psalms 2*, 651.

¹³⁹ GOLDINGAY, *Psalms 2*, 652.

wanhopige situatie van deze bidder, nu stelt hij JHWH retorische vragen met een ironische ondertoon; vragen die als vanzelfsprekend met ‘onmogelijk’ moeten worden beantwoord.

Ps. 88,11 *Zult U aan de doden een wonder doen?
Of zullen gestorvenen overeind komen om U te prijzen? Selah*

De dichter dringt aan op een spoedig horen bij JHWH. Hij ligt voor de poorten van de dood. En als de dood daar is, is de scheiding met het leven en met zijn God definitief.¹⁴⁰ Een wonder is het als JHWH iemand die voor de poorten van de dood ligt, redt. Een dode is overgegaan in een andere wereld en is niet meer te redden. En wat heeft JHWH aan gestorvenen? Die kunnen vanuit het graf Hem toch niet de lof en de eer toezingen?¹⁴¹ De dichter werkt uit wat de consequentie is dat JHWH zijn bidders niet meer gedenkt; de door Hem vergetenen prijzen Hem niet meer.¹⁴² Om dit nog verder te benadrukken voegt de dichter na de vraag in het tweede colon een muzikaal teken van stilte in.¹⁴³ Het lofprijzen is verstomd; hier wordt alleen de oorverdovende stilte van de dood gehoord. Er bestaat immers een onlosmakelijk verband tussen de voortgaande lofprijzing en het leven; de dood is juist een toestand waarin de lofprijzing verstomt.¹⁴⁴

Ps. 88,12-13 *Zal in het graf Uw goedertierenheid verteld worden,
van Uw trouw in de verdoemenis?
Zal Uw wonder bekend worden in de duisternis,
en Uw gerechtigheid in het land van vergetelheid?*

Door de psalmdichter wordt de klacht van het voorgaande vers verder geïntensiveerd en gepreciseerd. Immers het proclameren van Gods טוֹב ‘goedertierenheid’ is aan de levenden en niet אֵלֶּיךָ aan de doden. De ‘trouw’ van Israëls Verbondsgod blijkt uit JHWH’s grote daden in de wereld אֲמֵנוּן en niet in Sheol waar de doden zijn. Een ‘wonder’ komt aan het ‘licht’ en vindt niet plaats in $\text{אֵלֶּיךָ לְאֵלֹהִים}$ ‘duisternis’. En de צְדָקָה ‘gerechtigheid’ van God wordt aangewezen en bekendgemaakt. Bij de צְדָקָה retorische vragen die de dichter stelt aan JHWH, spreekt hij Hem aan op de deugden waarmee Hij zich als Verbondsgod had geopenbaard aan Israël: goedertierenheid, trouw, wonderen en gerechtigheid (Ex. 34,6-7).¹⁴⁵ Met deze woorden geeft de dichter inhoud aan de verbondsrelatie tussen JHWH en Israël.¹⁴⁶ Zo doet hij een beroep op zijn Verbondsgod; zo geeft hij hiermee **inkleuring aan de woorden uit vers 2b: ‘God van mijn heil’**.¹⁴⁷ Deze deugden of weldaden van JHWH contrasteert de psalmdichter met woorden waarmee het huiveringwekkende van datgene wat er na

¹⁴⁰ PAUL, *Psalmen I*, 701.

¹⁴¹ BOOIJ, *Psalmen III*, 75.

¹⁴² HOSSFELD & ZENGER, *Psalmen 51-100*, 573.

¹⁴³ Zie noot 134 voor een verdere bespreking hiervan.

(WAN)HOOP IN DUISTERNIS?

¹⁴⁴ PAUL, *Psalmen I*, 703.

¹⁴⁵ GOLDINGAY, *Psalms 2*, 656.

¹⁴⁶ PAUL, *Psalmen I*, 703.

¹⁴⁷ BERGES, *Schweigen ist Silber – Klagen ist Gold*, 65.

het leven is, wordt geschilderd: קֶבֶר ‘graf’, אֶרְשֵׁי הַמָּוֶת ‘verdoemenis’, אֶרְשֵׁי הַמָּוֶת duisternis en
 קֵּן אֶרְשֵׁי הַמָּוֶת ‘vergetelheid’.

De combinatie van deze woorden maakt duidelijk dat deze ongrijpbare, onkenbare werkelijkheid volgens de psalmdichter het karakter heeft van iets huiveringwekkends. Doordat juist bij die werkelijkheid Gods deugden uitdagend, contrasterend en ironisch worden bevraagd, maakt het de tekening van de toestand door de psalmist nog aangrijpender.

Strofe 3: Ps. 88,14-19

Ps. 88,14 *Maar ik tot U, JHWH, schreeuw voortdurend om hulp,
 ‘s morgens komt zeker mijn gebed U tegemoet.*

Ondanks de hopeloosheid van de situatie en de schijnbare onmogelijkheid van verlossing blijft de dichter het uitschreeuwen tot JHWH. Hij blijft aanhouden bij deze God van zijn heil. Zolang hem niet het zwijgen is opgelegd, blijft hij roepen en schreeuwen.¹⁴⁸ Er is geen andere mogelijkheid voor deze dichter om tegen hoop in toch te blijven aanhouden en te hopen op zijn God. Hij doet zijn gebed קָרָא ‘in de morgen’, die juist de tijd is van het antwoord van God en het te hulp schieten
 עֲבֹרָה

door God.¹⁴⁹ In de morgen laat JHWH in de kosmische overgang van nacht naar dag Zijn macht en heerlijkheid zien; bij het krieken van de dageraad moet de macht van de duisternis wijken voor de heerlijkheid van het licht van de dag.¹⁵⁰ De bidder gebruikt deze overgang om een beroep te doen op de macht van JHWH. Hij is in staat om duisternis, dood, graf en Sheol te overwinnen met Zijn machtswoord van licht en leven.¹⁵¹

Ps. 88,15 *Waarom, JHWH, verstoot U mijn ziel,
 verbergt Uw aangezicht zich voor mij?*

In dit derde deel van de psalm verandert opnieuw de toon van het lied. Nu wordt JHWH ter verantwoording geroepen voor Zijn omgang met de dichter. In het eerste colon van Ps. 88,15 klinkt een tegenstelling. De God van het verbond wordt aangesproken, die tegelijkertijd de God is die נָחַת ‘verstoot’. Terwijl het kenmerkende van het verbond met JHWH juist de relatie is, roept de psalmist JHWH ter verantwoording over het verbreken van die onlosmakelijke verbondenheid met God en de verbondsgemeenschap. In het tweede colon vindt versterking en toespitsing van deze aanklacht plaats. Het is een persoonlijke verstoting, die blijkt uit de verbreking van de communicatie tussen JHWH en de dichter.¹⁵² Voor die communicatie is het nodig om elkaar van aangezicht tot aangezicht te zien. De psalmist lijkt voor zijn besef in het luchtledige te spreken en dat terwijl, naar de overtuiging van Israël, God zich nimmer onttrekt aan alles wat in Zijn schepping plaatsvindt.¹⁵³

¹⁴⁸ KRAUS, *Psalmen 2*, 776.

¹⁴⁹ JANOWSKI, *Rettungsgewißheit und Epiphany des Heils*, 188.

¹⁵⁰ RECHBERGER, *Von der Klage zum Lob*, 303.

¹⁵¹ HOSSFELD & ZENGER, *Psalmen 51-100*, 573.

(WAN)HOOP IN DUISTERNIS?

¹⁵² RINGGREN, 'חַוּת', *ThWAT* 2:620.

¹⁵³ HILL, 'חַוּת', *NIDOTTE* 3:301-302.

Het is een onmogelijke mogelijkheid die in de vorm van een vraag om verantwoording uitgeroepen wordt. Naar de waarneming van mensen kan God zich kennelijk onttrekken aan deze aardse bedeling. Tegelijkertijd wint het geloof van de dichter in deze uitzichtloze situatie het van het ‘logisch’ denken. Het is namelijk door dat geloof dat deze dichter tegen beter weten in toch roept tot een schijnbaar afwezige God.

Ps. 88,16 *Ellendig ben ik en stervend van jongs af,
ik draag Uw bedreigingen, ik ben helemaal radeloos.*

In dit vers vindt ten opzichte van het voorgaande een perspectiefwisseling plaats. Was het patroon in Ps. 88,15 tweemaal een vraag gericht aan God, het patroon in Ps. 88,16 is twee maal een beschrijving van de eigen omstandigheid.¹⁵⁴ In dit vers en de volgende verzen onderstreept de psalmdichter met beeldende taal de heftigheid van het verstoten zijn door JHWH. Er is geen sprake van een situatie die hem nu voor het eerst overkomen is; het is een uitzichtloze situatie die nooit anders is geweest vanaf zijn eerste herinneringen af.¹⁵⁵ Opvallend hierbij is dat niet zozeer de dood of de Sheol de dichter tot radeloosheid brengt, maar de druk van de *מַחֲסוֹת* ‘bedreigingen’ van Zijn *אֱלֹהֵי*

Verbondsgod. Bij die bedreigingen moet gedacht worden aan een oorlogsdreiging, de vrees voor een terreurdaad die elk moment kan losbarsten. Die vrees voor de vernietiging door JHWH is het gevolg van de keerzijde van de verbondsbeloften die Hij gegeven heeft aan Israël. Hij zou Zijn verbondswraak zenden als ze zich niet zouden houden aan hetgeen JHWH Zijn volk had geboden om te doen en te laten.¹⁵⁶ De dichter beseft dat hij valt in de handen van een woedend en wrekend God, die Zijn beloftewoorden van wraak ten volle zal uitvoeren. Dit besef leidt tot *פְּנֵי* ‘radeloosheid’.¹⁵⁷

Ps. 88,17 *Over mij gaat Uw brandende toorn,
Uw verschrikkingen leggen mij het zwijgen op.*

De psalmdichter ervaart dat de toorn van JHWH als een vloedgolf over hem heen gaat. Het valt op dat in Ps. 88 niet de oorzaak van Gods toorn wordt benoemd, zoals wel gebeurt in andere psalmen (zo: Ps. 38,2).¹⁵⁸ Dat is kennelijk ook niet nodig omdat het woord *אֵתְּוֹן* ‘uw toorn’ impliceert dat *אֱלֹהֵי* JHWH als gevolg van een concrete zonde zeer ontstemd is over de persoon die het voorwerp is van Zijn toorn.¹⁵⁹ Het is daarmee een antwoord op de waaromvraag van Ps. 88,15. Het gevolg van deze toorn is tweeledig: Er ontstaat afstand tussen JHWH en de dichter; deze toorn verbreekt de vertrouwelijke omgang tussen God en mens. Daarnaast komt JHWH in deze toorn met Zijn oordelen

¹⁵⁴ BERGES, *Schweigen ist Silber – Klagen ist Gold*, 80.

¹⁵⁵ GOLDINGAY, *Psalms* 2, 656.

¹⁵⁶ ZOBEL, ‘אימה’, *ThWAT* 1:237-238.

¹⁵⁷ SEILER ‘Psalm 87[88]’, in: KARRER & KRAUS, *Septuaginta Deutsch II*, 1751.

(WAN)HOOP IN DUISTERNIS?

¹⁵⁸ BERGES, *Schweigen ist Silber – Klagen ist Gold*, 82.

¹⁵⁹ FREEDMAN & LUNDBOM, ‘הָרָחֵק’, *ThWAT* 3:186.

als antwoord op de zonde over de mens.¹⁶⁰ Het is daarmee een toorn die te kwalificeren is als een doelgerichte handeling ten gevolge van gekwetste liefde; geen toorn van een onberekenbare God. Het afschrikwekkende en het effect van deze toorn wordt onderstreept door het tweede colon van dit vers. Het overweldigende oordeel dat de dichter treft, is onontkoombaar, huiveringwekkend en leidt tot een totale vernietiging in de dood.¹⁶¹

Ps. 88,18 *Ze omringen mij elke dag als water,
ze omsingelen mij helemaal.*

De dichter onderstreept in Ps. 88,18 zijn woorden van Ps. 88,17. Hij gebruikt een temporeel כְּכֹל־יְמֵי ‘elke dag’, om het voortdurende en uitzichtloze uit te werken. Met het element מַיִם element ‘water’ maakt de dichter het ingesloten zijn in de toorn van JHWH duidelijk.¹⁶² Ook maakt het beeld van het water evenals in Ps. 88,8 duidelijk dat de bidder ondergaat en verdrinkt in de vloed van toorn.¹⁶³ In het סָבַב ‘omringen’ en het נִקְרָה ‘omsingelen’ klinken elementen van een militaire aanval door, die leiden tot de ondergang van een belegerde stad. Het slotwoord כֻּלָּם ‘helemaal’ is nog weer een onderstreping van de volheid van Gods toorn.

Ps. 88,19 *U hebt ver van mij verwijderd mijn geliefden en naasten,
mijn vertrouwelingen: duisternis!*

הִרְרָה ‘ver verwijderd zijn’, heeft zowel de betekenis van afstand in tijd als in ruimte.¹⁶⁴ In Het תַּחֲסֵךְ Hebreeuwse teksten wordt dit woord vooral gebruikt om geografische afstand aan te duiden.¹⁶⁵ Dit sluit aan bij de gedachte van de dichter in deze psalm dat hij op het punt staat om de aardse werkelijkheid te verlaten en zal ingaan in Sheol. Met deze woorden maakt de psalmist impliciet duidelijk dat deze overgang kennelijk heeft plaatsgevonden. Op deze manier maakt hij nog indringender de hopeloosheid en uitzichtloosheid van zijn omstandigheden duidelijk aan JHWH. De pijn die uitgesproken wordt, is de ervaring dat de psalmdichter geen gemeenschap meer heeft met zijn יְדָיִם ‘geliefden en naasten’. De psalm begon in vers 2a met een heldere lichtstraal en אֶל־הַיְהוָה eindigt in Ps. 88,19b in volstrekte ‘duisternis’.¹⁶⁶ Deze verbijsterende conclusie zorgt ervoor לֹא־יִשְׁׁרָר dat de dichter stilvalt.¹⁶⁷

¹⁶⁰ FREEDMAN & LUNDBOM, ‘תַּחֲסֵךְ’, *ThWAT* 3.187.

¹⁶¹ VAN PELT & KAISER JR, ‘בְּעַת’, *NIDOTTE* 1:692.

¹⁶² BOOIJ, *Psalmen III*, 76.

¹⁶³ PAUL, *Psalmen I*, 703.

(WAN)HOOPINDUISTERNIS?

¹⁶⁴ WÄCHTER, 'חֶזֶק רָצָה', *ThWAT* 7:491.

¹⁶⁵ O'CONNELL, 'חֶזֶק רָצָה' *NIDOTTE* 3:1100.

¹⁶⁶ GOLDINGAY, *Psalms* 2, 658; VILLANUEVA, *Uncertainty of a Hearing*, 225

¹⁶⁷ JOHNSTON, 'The Psalms and Distress', 79.

3.3.3. Verschillende exegetische approaches

Na analyse van syntaxis, taalexpressie en de tekstdetails, voegt Talstra in zijn hermeneutisch model een stap in om de tekst met behulp van de verschillende modern kritische benaderingen te lezen. In zijn model onderscheidt Talstra de literair-kritische analyse,¹⁶⁸ de vorm-kritische analyse,¹⁶⁹ de redactie-kritische analyse,¹⁷⁰ de compositie-kritische analyse¹⁷¹ en de overleverings-kritische analyse¹⁷². Het zijn benaderingen die passen bij de meer verhalende, historische teksten uit het Oude Testament. Op de meer poëtische teksten zoals te vinden in het Psalter zijn deze verschillende *approaches* niet direct toepasbaar. Het moderne psalmenonderzoek laat zich grofweg in drie scholen en periodes indelen. De literair-kritische (1820-1920), de vorm-kritische (1920-1980) en de canonieke benadering (1980-heden).

Literairkritische analyse

Bij de literair-kritische benadering van het Oude Testament stonden de psalmen niet in het middelpunt van de belangstelling, die ging met name uit naar historische teksten. Toch had deze moderne benadering zijn weerslag in het psalmenonderzoek. Dit kwam vooral tot uiting in het ter discussie stellen van het auteurschap en de historische claims in de psalmopschriften. De gangbare opvatting was dat de liederen waren ontstaan na de ballingschap en dat auteursgegevens en andere historische claims als fictief moeten worden beschouwd.¹⁷³

Exegeten in lijn van dit soort onderzoek dateren Psalm 88 in de post-exilische tijd. De verwijzing naar Heman als historische persoon zoals te vinden in 1 Kron. 25,5 wordt afgewezen; er zou sprake zijn van het achteraf toeschrijven van het lied aan een historisch persoon.¹⁷⁴ Het lied wordt beschouwd als onderdeel van een collectie meditaties uit de late Perzische tijd.¹⁷⁵ Breuklijnen

¹⁶⁸ TALSTRA, *Oude en Nieuw Lezers*, 171: ‘Is de tekst een oorspronkelijke eenheid? Zijn er breuklijnen in de tekst aan te wijzen?’.

¹⁶⁹ TALSTRA, *Oude en Nieuwe Lezers*, 173: ‘Wat is het type communicatie dat de tekst tot stand wil brengen tussen auteurs en de beoogde groep lezers? En, aangenomen dat de tekst geen oorspronkelijke literaire eenheid is, wat is dan het type communicatie dat via de oorspronkelijke tekstgedeelten beoogd werd? Is het teksttype van de delen van de tekst te bepalen?’.

¹⁷⁰ TALSTRA, *Oude en Nieuwe Lezers*, 177: ‘Als de tekst niet een oorspronkelijke literaire eenheid blijkt te zijn, kan men dan latere bewerkingen of uitbreidingen van een eerdere versie van de tekst identificeren? Welk verband hebben de eventuele bewerkingen met de directe en met de bredere literaire context?’.

¹⁷¹ TALSTRA, *Oude en Nieuwe Lezers*, 181: ‘Kan men eigenlijk wel uitgaan van een eerdere schriftelijke of mondelinge literatuur en niet als latere, theologische bewerking van een ouder verhaal (sic!), maar vanuit een direct ideologisch doel?’.

¹⁷² TALSTRA, *Oude en Nieuwe Lezers*, 184: ‘Welke theologische tradities worden in de tekst verwoord en vormgegeven?’.

¹⁷³ MITCHELL, *The Message of the Psalter*, 41.

¹⁷⁴ Zo: BRIGGS & BRIGGS, *Psalms* 2, 243; KIRKPATRICK, *Psalms*, 524.

¹⁷⁵ BRIGGS & BRIGGS, *Psalms* 1 ,lxi.

worden niet aangewezen in de tekst van deze psalm. Wel wordt het opschrift als anachronistisch betiteld.

Vormkritische analyse

De werkwijze van Hermann Gunkel had een andere benadering van het Psalter tot het gevolg. Hij deelde de psalmen in naar *Gattungen* (genre). Vervolgens zocht hij naar de *Sitz im Leben* van deze *Gattungen* en van de afzonderlijke liederen binnen de verschillende genres. Gunkel onderscheidde vijf hoofdvormen: individuele klaagzangen, collectieve klaagzangen, lofzangen, dankpsalmen en koningspsalmen. Binnen deze vijfvoudige *Gattungen* vindt een verdere verfijning plaats in subvormen. Voor elke *Gattung* zoekt Gunkel vervolgens de bijbehorende *Sitz im Leben* die aanleiding was voor het dichten van een dergelijk lied.¹⁷⁶ Sigmund Mowinckel treedt in de voetsporen van Gunkel, maar zoekt meer naar de cultische *Sitz im Leben* van de liederen. Anders dan Gunkel is hij van opvatting dat de psalmen gedicht zijn rondom cultische festiviteiten. Het grote feest hierin is volgens hem het jaarlijkse troonsbestijgingsritueel van JHWH te Jeruzalem. Een cultisch feest dat de teruggekeerde ballingen meenemen uit Babel en introduceren in de Judese cultus.¹⁷⁷

Psalm 88 wordt door exegeten die de vormkritische methode volgen, beschouwd als een individuele klaagzang,¹⁷⁸ behorend bij de *Gattung* individuele klacht.¹⁷⁹ Deze psalm wordt ingepast in een cultisch evenement van jaarlijkse vernedering.¹⁸⁰

Canonieke analyse

Het lezen van de tekst in context, wat de insteek van de canonieke benadering is, is niet in het model van Talstra opgenomen. De focus van de redactiekritiek richt zich niet zozeer op de samenhang van het geheel maar naar de bewerkingen die de tekst heeft ondergaan voordat deze haar eindvorm ontving. Ook de insteek van de compositie-kritiek in het model Talstra zoekt niet naar de canonieke samenhang maar naar het (politieke) motief van de samensteller van de compositie. Ook deze vraag past niet bij de recente wijze van psalterexegese. Talstra besteedt in zijn monografie aan dit onderdeel van de exegese van de twee psalmen ook weinig aandacht in vergelijking met de andere exegetische uitwerkingen.¹⁸¹

¹⁷⁶ TUCKER JR., 'Psalms 1: Book Of', *DOTWPW*, 580.

¹⁷⁷ TUCKER JR., 'Psalms 1: Book Of', *DOTWPW*, 580-581.

¹⁷⁸ JOHNSTON, 'Index of Form-Critical Categorizations' 298.

¹⁷⁹ Zo: GUNKEL, *Die Psalmen*, 382; LESLIE, *The Psalms*, 397-398; WEISER, *Die Psalmen*, 45.

¹⁸⁰ EATON, *The Psalms*, 314.

¹⁸¹ TALSTRA, *Oude en Nieuwe Lezers*, 287-289, 299.

3.3.4. Conclusie literaire compositie en diachronie

Uit het vergelijken van de zinsdelen met de vocatieven (paragraaf 3.3.1.) blijkt dat de eerste vocatief **uniek is in het Oude Testament. In geen andere tekst eigent een ‘ik-figuur’ zich het heil van JHWH toe.** De tweede vocatief is meer gebruikelijk; alleen dan wel in combinatie met een element van hoop en verwachting op JHWH. In Psalm 88 ontbreekt de hoop, het is juist een uiting van wanhoop. De combinatie van de derde en vierde vocatief komt verder in andere Bijbels Hebreeuwse teksten niet voor. Deze vocatieven, **in combinatie met ‘waarom’ en ‘verstoten’ komen alleen in Psalm 88 voor.**

Paragraaf 3.1. concludeert dat de middelste strofe een andere taalexpressie heeft dan de eerste en de derde strofe. Dit verschil blijkt ook uit de detailexegese in paragraaf 3.3.2. De woordkeus in de vragen van de tweede strofe refereren aan de beelden in de eerste en de tweede strofe. De vragen in de tweede strofe van de psalm lijken een impliciet antwoord te krijgen. Zo lijkt de plaatsing van de muzieknotatie ‘Selah’ bedoeld om een stilte te laten vallen. Een stilte waaruit blijkt dat de ‘ik-figuur’ **aan zichzelf is overgelaten. De intensivering en verdieping van de klachten in het derde deel zijn ook een subtiele aanwijzing dat de ‘ik-figuur’ zelf de vragen uit Ps. 88,10bc-13 voorshands negatief heeft beantwoord.** Dat blijkt uit de herhaling van de vocatief (Ps. 88,14a en Ps. 88,15a). Ook de uitroep van het ‘waarom’ suggereert dat de smekeling het antwoord al weet. Elke strofe zet in met een vocatief en eindigt met een element van duisternis. De drie strofen laten zich lezen als trap treden die de ‘ik-figuur’ steeds dieper in de duisternis brengen.

3.4. Reconstructie en adres: diachronie en lezers

Lezen van teksten vindt plaats in de context van een gemeenschap. In het hermeneutisch model van Talstra is de laatste stap het lezen van de tekst in de context van oude en nieuwe lezers. De **kring van ‘oude lezers’ is te vinden in overgeleverde handschriften. Het zijn de lezers die verbonden zijn aan de wereld, de taal en de tijd waarin het lied ooit klonk.** Problematisch hierbij is dat Psalm 88 zich niet makkelijk historisch laat plaatsen. Wellicht dat met de historische persoon Heman, die genoemd wordt in het opschrift, een verband is te leggen met de tijd van koning David. Interessant is de parafraserende vertaling in de Targum waarin een verwijzing te vinden is naar de Babylonische ballingschap. Het zou een lied kunnen zijn dat in of kort na de ballingschap is gedicht. Maar de verwijzing in de Targum toont nog niet de oorspronkelijke context aan waarin het lied is gedicht. Wel maakt het duidelijk hoe het lied in de post-exilische tijd gelezen is met de ervaring van de ballingschap.

Naast de overlevering van Psalm 88 in de masoretische tekst, is de tekst ook overgeleverd in andere teksttradities. Deze teksten zijn te relateren aan gemeenschappen van ‘oude lezers’. Het analyseren van deze teksten in vergelijking met de masoretische tekst geeft mogelijk informatie over de receptie van Psalm 88 in deze gemeenschappen van ‘oude lezers’.

3.4.1. Oude lezers: Qumran

In Qumran zijn diverse tekstfragmenten teruggevonden met teksten uit het Psalter. Een rol met met daarin het hele Psalter is niet gevonden. Wel zijn er delen van boekrollen en losse tekstfragmenten gevonden met gedeeltelijke teksten van psalmen. Tussen deze teksten zijn twee fragmenten gevonden met tekstgegevens van Psalm 88. Het eerste fragment is te vinden in 4QPs^e. Deze rol bestaat uit 44 fragmenten. 26 van deze fragmenten hebben voldoende tekstmateriaal om ze te relateren aan een bekende tekst uit de masoretische tekst van het Psalter. Fragment vijf uit deze bron bevat enkele consonanten en woorden van Ps. 88,1-5.

4QPs^e, fragment 5:¹⁸²

1 שיר מזמור לבני קרח למנצח על מחלת לענות משכיל [לֵהִימֵן האזר] חין
2 יהוה אלהי ישועתי יום צעקתי בליל [לֵה נגד כה
3 תבוא] לפניך תפילתי הטה אזנך לרנתי
4 כי שב[עה ברעות] נפשי וחי לשאול הגיעו
5 נחשבת עם יור [ד]י בור[ה] ייתי כגבר אין איל

Het verschil in Ps. 88,2 is een oude suffixuitgang 2^e mannelijk enkelvoud כה. In het latere Hebreeuws verdwijnt de ה uit deze suffixuitgang. Dit verschil levert geen andere betekenis op ten opzichte van de masoretische tekst.¹⁸³

Het tweede fragment is de losse tekst 4QPs^t zonder andere fragmenten, het bestaat alleen uit enkele consonanten en woorden uit Ps. 88,15-17.

4QPs^t, fragment 1:

15 למה יהוה תזנח נפשי תסתיר [פני כה
16 ע]ני אני וגוע מנער נשאתי אמיר [אפורה
17 על]ין [ע]ברו חרוניך בעותיך צמתותני

Evenals in fragment 4QPs^e leest fragment 4QPs^t de oude suffixuitgang 2e mannelijk enkelvoud, ook hier levert dit verschil met de masoretische tekst geen andere betekenis op.

Het laatste woord in Ps. 88,16 wijkt af van de masoretische tekst.¹⁸⁴ In 4QPs^t staat פורה en in de א

masoretische tekst אָפּוֹרָה; een verschil van één letter, een ר versus een ג. Evenals het woord in de

¹⁸² Voor de reconstructie van Psalm 88 met de gevonden fragmenten in Qumran in vergelijking met de masoretische tekst heb ik gebruik gemaakt van een database in Logos Bible Software: *DSSI*, Psalms, Chapter 88. De tekst van de twee gevonden fragmenten (**zwart**) is ingevoegd in de BHS-tekst (**grijs**). Daar waar de fragmenten verschillen ten opzichte van de BHS-tekst, is de Qumran-tekst in **rood** weergegeven.

¹⁸³ LETTINGA, *Grammatica van het Bijbels Hebreeuws*, 52.

¹⁸⁴ ULRICH, *The Biblical Qumran Scrolls*, 652.

masoretische tekst is ook het woord in fragment 4QPs¹ een *hapax legomenon* is waarvan de betekenis onzeker is. Een mogelijke betekenis van dit woord is ‘ik ben hulploos’ of ‘ik ben gefrustreerd’.¹⁸⁵

3.4.2. Oude lezers: Septuaginta

De tekst van Psalm 87[88]¹⁸⁶ in de Septuaginta geeft in een aantal teksten een vertaling in het Grieks weer die niet direct te relateren is aan de masoretische tekst. Het is mogelijk dat de vertaling in de Septuaginta gebaseerd is op een andere Hebreeuwse tekst dan de masoretische tekst. Maar evenzo goed is het mogelijk dat de vertalers in de Griekse vertaling een interpretatie van de Hebreeuwse tekst doorgeven. In deze paragraaf bespreek ik die teksten van Psalm 87[88] uit de Septuaginta waar de afwijkingen ten opzichte van de masoretische tekst opvallend zijn.

Ps. 87[88],5b ἐγενήθην ὡς ἄνθρωπος ἀβοήθητος
ik ben geworden als een hulploos mens

In Ps.87[88],5b is in de Griekse tekst het adjectief ἀβοήθητος bij ‘mens’ gebruikt. In de Septuaginta is dit adjectief verder terug te vinden in 2 Makk. 3,28 en Wijsh. 12,6. Daar heeft het de betekenis van hulpeloos. Deze attestatie in de Septuaginta geeft mogelijk inzicht in de betekenis van de *hapax legomenon* לְחַיִּים אֲנִי-יָמִי . Vanwege de verbinding ‘krachtige mens’ in hetzelfde vers-colon is met רַבָּה אֲנִי אֲנִי gekozen voor de vertaling ‘zonder levenskracht’ wat overeenkomt met de tekst in 2 Makk. 3,28: ‘een sterk gewapende die hulpeloos weggedragen wordt’.

Ps. 87[88],6a ὡσεὶ τραυματῖαι ἐρριμμένοι καθεύδοντες ἐν τάφῳ
zoals weggeworpen verslagenen die slapen in het graf

De Septuaginta heeft in Ps.87[88],6a een adjectief bij doden: ἐρριμμένοι ‘weggeworpen’. Het lijkt erop dat de vertalers van de Septuaginta een compensatie willen geven voor het ‘bevrijd zijn’ dat ervoor staat. Inhoudelijk past deze toevoeging bij het vervolg in het tweede vers-colon waar over het (massa)graf van gesneuvelden wordt gesproken.¹⁸⁷

Ps. 87[88],8b καὶ πάντα τοὺς μετεωρισμούς σου ἐπ’ ἐμὲ ἐπήγαγες.
en al Uw golven overweldigen mij.

De vertalers van de Septuaginta lijken ervan uit te gaan dat de tekst van Ps. 87[88],8b nog verder doorloopt. In de Septuaginta is deze ‘leemte’ opgevuld door de aanvulling ἐπ’ ἐμὲ ἐπήγαγες

¹⁸⁵ ABBEGG Jr., *The Dead Sea Scrolls Bible*, 537.

¹⁸⁶ De nummering in de LXX verschilt ten opzichte van de MT: Ps. 88 in de MT is Ps. 87 in de LXX.

¹⁸⁷ Zie op dit punt de detailexegese in paragraaf 3.3.2.

‘overweldigen mij’. Deze toevoeging is in lijn met wat er in een vergelijkbare tekst in Ps. 69,16 verwoord is. Toch doet deze toevoeging afbreuk aan de subtiele Hebreeuwse taalexpressie.¹⁸⁸

Ps. 87[88],16b ὑψωθείς δὲ ἐταπεινώθην καὶ ἐξηπορήθην.
Verhoogd zijnde word ik vernederd en raakte ik in wanhoop.

De *hapax legomenon* נִפְּוּ in de masoretische tekst van Ps. 88,16b levert een onzekerheid voor de וִפְּוּ אִפְּוּ vertaling op. De Septuaginta geeft in Ps. 87[88]16b een vertaling die iets van verbijstering, radeloosheid of geschoktheid weergeeft.

Ps. 87[88],19 ἐμάκρυνας ἀπ’ ἐμοῦ φίλον καὶ πλησίον καὶ τοὺς γνωστούς μου ἀπὸ ταλαιπωρίας.
U verwijdert mijn vrienden en bekenden van mij vanwege mijn ellende.

Het slot van Ps.88,19 wijkt in de Septuaginta af van de masoretische tekst. Het lijkt erop dat geprobeerd is om het abrupte einde in de Hebreeuwse tekst met een omschrijvende vertaling μου ἀπὸ ταλαιπωρίας ‘vanwege mijn ellenden’ in evenwicht te krijgen.

3.4.3. Oude lezers: Targum

De Targum geeft een parafrase van de tekst. De vertaling geeft een inzicht in de wijze waarop in de gemeenschap rond de Targum Psalm 88 is gelezen en geïnterpreteerd.¹⁸⁹

Ps. 88,5 אֶתְחַשְׁבִּית עִם נְחוּתֵי בֵּית אֲסִירֵי I am reckoned among those who go down to the
הֵייתִי הַיָּד בְּרֵשׁ דְּלִית לִיָּה חֵילָא: prison; I am like a son of man who has no strength,

In Ps. 88,5a geeft de Targum een parafrase door het woord בור ‘graf’ te vertalen met בית אסירי ‘kerker’.

Ps. 88,6 דְּכַרְתָּנוּן תּוֹב וְהִינוּן מֵאִפִּי שְׁכִינַתְךָ like the wicked who die and do not return, (who)
דְּהִרְבָּא שְׁכַבֵּי בֵּית קְבוּרָתָא דְּלֵא are made free of strife; like those slain of the sword
בְּנֵי חוּרִין מִן מְצוּתָא הַיָּד קְטִילִין who lie in the grave, whom you remember no
הַיָּד רְשִׁיעֵיא דְּמִיתוּ וְלֵא תְּבוּ more, and they are cut off from the face of your
יִתְעַבְדוּ Shekinah.
אִיתְפְּלְגוּן:

In de Targum-vertaling van Ps. 88,6a is een nadere aanduiding gegeven waarvan de doden bevrijd zijn. Ze zijn van de מצותא ‘strijd’ bevrijd.

¹⁸⁸ Zie hiervoor de detailexegese in paragraaf 3.3.2.

¹⁸⁹ De Engelse vertaling van de Tg gedeelten uit Psalm 88 die in deze paragraaf is overgenomen uit: STEC, *The Targum of Psalms*, 166-167.

Ps. 88,7	שויתא יתי בגלותא דמתילא לגובא ארעיתא בחשוכיא במצולתא:	You have put me in the exile, which may be compared to the lowest pit, in the dark places, in the depths.
----------	--	---

Ps. 88,7 draagt heel duidelijk de sporen van de tijd waarin de tekst is vertaald. Hier is het woord בור ‘graf’ met de parafraze גלו ‘ballingschap’ vertaald. In deze vertaling klinken de omstandigheden van die tijd mee.

Ps. 88,8	עלי סמכת חימתך וכל גזירן בישן תברו יתי סגפת לעלמין:	Your wrath leans upon me, and all (your) evil decrees have broken me; you have afflicted (me). For ever.
----------	--	---

De **גבר** ‘golven’ in Ps. 88,8b zijn door middel van parafraze in harmonie gebracht met het eerste **מש** colon van het vers door het te vertalen met גזירן בישן ‘slechte besluiten’. En daar waar de masoretische tekst lijkt af te breken, heeft de Targum (evenals de Septuaginta) een toevoeging: ‘U heeft mij getroffen, voor altijd’.

Ps. 88,13	פרישותך וצדקתך בארע צהותא האפשר דיתוודע בחשך גהינם וצדיא:	Is it possible that your wonders will be known in the darkness of Gehenna, or your righteousness in the land of drought and desolation?
-----------	--	---

De Targum geeft in Ps. 88,13b een omschrijvende vertaling van het woord **שִׁיחַ** ‘vergetelheid’, dat **בָּרַח** wordt ‘droog en desolaat’.

Ps. 88,16	עניא אנא ונגיד מן טליא סוברית דחילתך טעינא עלי:	I have been afflicted and dying since youth; I have borne your terror; it is loaded upon me.
-----------	--	--

De *hapax legomenon* **נָחַ** in de masoretische tekst van Ps. 88,16 is in de Targum vertaald met **נָחַ** ‘het is geladen op mij’. Het verband tussen het Hebreeuws en het Aramees is niet goed te leggen. Of de vertaler had een tekst met een ander woord tot zijn beschikking of de vertaler wist niet goed raad met dit woord en heeft een omschrijving in het Aramees gegeven. Extra problematisch hierbij is dat de Arameese handschriften op dit punt verschillen.¹⁹⁰

Ps. 88,19	ארחיקתא מיני רחימא וחברא ולידעי חשיך אנא בפומהון:	You have caused lover and friend to keep their distance from me; and as for my acquaintances, I am darkness in their presence.
-----------	--	--

Het slot van Ps. 88,19b eindigt abrupt met **מִן חֹשֶׁךְ**

חֹשֶׁךְ
חֹשֶׁךְ
חֹשֶׁךְ
חֹשֶׁךְ

‘mijn vertrouwelingen: duisternis!’. In de Targum is een poging gedaan om met een parafaserende vertaling deze zin tot een meer volledig

¹⁹⁰ STEC, *The Targum of Psalms*, 167.

geheel te construeren: וליידעי השיך אנה בפומהון ‘en voor mijn bekenden, ben ik duisternis in hun tegenwoordigheid’.

3.4.4. Nieuwe lezers

Psalm 88 is met het corpus van het Oude Testament meegegaan in leesgemeenschappen van ‘nieuwe lezers’. In deze paragraaf stip ik beknopt en zonder te pretenderen volledig te zijn, enkele van deze gemeenschappen aan en op welke wijze de tekst van Psalm 88 daar is gelezen.

Talmud

In de Babylonische Talmud zijn enkele verwijzingen naar Psalm 88 te vinden. In de discussie tussen de Rabbijnen is niet het lijden van de ‘ik-figuur’ of de vraag naar de verberging van JHWH of de vragen naar Zijn goedertierenheid, trouw en gerechtigheid het onderwerp van gesprek. De Rabbijnen zoeken naar de betekenis van de uitdrukking in Ps. 88,6a ‘bevrijd met de doden’. Volgens deze uitlegtraditie is deze frase te begrijpen in het licht van de wijsheid van Salomo die, volgens de Rabijnen, ‘de doden prijst boven de levenden’.¹⁹¹

Christelijke kerk

Een andere kring van ‘nieuwe lezers’ is de jonge christelijke gemeente die met Lucas deze psalm gelezen heeft als aanduiding van het lijden en sterven van Jezus. In Luc. 23,49 wordt na de beschrijving van de drie uur durende duisternis een frase gebruikt die zinspeelt zowel op Ps. 38,19 als op Ps. 88,9.¹⁹²

De kerkvaders lezen de psalmen onbekommerd christologisch en zo leest die kring van ‘nieuwe lezers’ ook Psalm 88. Cyrillus van Jeruzalem, Ambrosius en Chrysostomus, bijvoorbeeld, betrekken deze Psalm op het lijden en sterven van Christus. Het raadselachtige ‘bevrijd met de doden’ is volgens hen juist van toepassing op Christus; Hij leed niet als een hulpeloze, maar uit vrije wil. De gebeden die Hij opzond tot Zijn Vader, werden realiteit in de morgen van Zijn opstanding.¹⁹³

Ook in de Middeleeuwen wordt deze psalm betrokken op Christus’ lijden. Dat blijkt uit het Gregoriaanse leesrooster om Psalm 88 op Goede Vrijdag te lezen. In de uitleg en prediking in de Middeleeuwen wordt deze psalm veelvuldig gerelateerd aan de Passie van Christus. De 12^e-eeuwse monnik en Bijbeluitlegger Euthymius Zigabenus, bijvoorbeeld, betreft de zinsnede ‘ellendig ben

¹⁹¹ NEUSNER, *Babylonian Talmud II*, 120.

¹⁹² HAYS, *Echoes of Scripture in the Gospels*, 416; KRAUS, *Psalmen 2*, 776.

¹⁹³ Ontleend aan: WESSELSCHMIDT, *Psalms 51-150*, 159-160.

ik en stervend van jongs af' (Ps. 88,16a) op het hele leven van Christus. Psalm 88 verwoordt het lijden van Christus van kribbe tot kruis volgens Zigabenus.¹⁹⁴

Met de Reformatie wordt gekozen voor andere benaderingen van Psalm 88. Calvijn zinspeelt in zijn commentaar op deze psalm met geen woord op het lijden van Christus. Psalm 88 is in zijn uitleg een gebed van een gelovige in moeilijke omstandigheden die zijn hoop alleen maar op JHWH kan stellen.¹⁹⁵ Luther verbindt in zijn *Psalmenvorlesungen* het lijden van Psalm 88 aan het lijden en opstaan van Jezus Christus. Maar ook hij legt deze psalm Christus niet in de mond alsof het Zijn verwoording is van het lijden. Luther betoogt dat de retorische vragen in Ps. 88,11-13 voor een gelovige alleen een 'ja' kunnen worden als ze met Christus opstaan uit de dood.¹⁹⁶

3.4.5. Conclusie diachronie en lezers

De toe-eigening van de tekst door 'oude en nieuwe lezers' geeft geen eenduidig beeld. In de Targum is een evidente actualisatie van Psalm 88 te lezen naar de tijd van de ballingschap. De vertalers van de Septuaginta lijken op enkele onderdelen in de vertaling het lied te willen verbeteren. In de kring van nieuwe lezers lopen de opvattingen tussen de Joodse en christelijke uitleg uiteen. In de vroege kerk en in de Bijbeluitleg tijdens de middeleeuwen wordt Psalm 88 christologisch gelezen. Luther en Calvijn slaan met hun uitleg een andere weg in.

¹⁹⁴ In NEALE, *A commentary on Psalms 3*, 88-105 is een bloemlezing opgenomen van een groot aantal kerkvaders en middeleeuwse theologen. De in deze bloemlezing opgenomen uitleggers betrekken zonder uitzondering Psalm 88 op de Passie van Christus.

¹⁹⁵ CALVIN, *Commentary on Psalms III*, 405-417.

¹⁹⁶ LUTHER, *First Lectures on the Psalms*, 187-188.

Verlangen

[...] Waarom zijn de psalmen zo geliefd? [...] Het is om het werkelijkheidsgehalte van Israëls tempelzangen, om de barensood van het schepsel (Rom. 8,22), die daarin tot uitdrukking komt. Het is omdat die psalmen Jezus aan het kruis niet in de steek hebben gelaten, toen zijn ziel zich nederboog tot de dood toe. En omdat zij het ons ook niet doen. Als de afgrond roept tot de afgrond, bij het gedruis van (Gods) watergoten; als alle (Gods) baren en (Gods) golven over ons henengaan; als zijn schepping in plaats van tot een verheuging tot een verschrikking wordt en het leven door de dood wordt verslonden tot overwinning, dan blijven de psalmen bij ons. Als God ons verlaat, dan verlaten zij ons niet. Als onze ziel zich in ons uitstort als water (Ps. 42,5) dan zijn deze liederen daar, zilt van tranen en onuitsprekelijk van zuchten (Rom. 8,26). Zij hebben een intieme kennis van de dood en zijn bij degenen, die in de kuil nederdalen (Ps. 88). [...]

Noordmans

4. Lezing in context

Na de historisch-grammaticale lezing in hoofdstuk 3 van Psalm 88 wordt in dit hoofdstuk dit lied in de context van het Psalter (paragraaf 4.1), het Oude Testament (paragraaf 4.2) en het Nieuwe Testament gelezen (paragraaf 4.3).

4.1. Psalm 88 in het Psalter

In paragraaf 4.1.1 geef ik eerst de vooronderstellingen van het canonieke psalmenonderzoek. Daarna volgt in paragraaf 4.1.2 een globaal overzicht van de vorming van het psalmboek tot de huidige canonieke vorm. In paragraaf 4.1.3 geef ik een overzicht van de macrostructuur van het Psalter en de plaats van Psalm 88 daarin. Daarna volgt in paragraaf 4.1.4 de lezing van Psalm 88 in de microstructuur van de aangrenzende psalmen. Eerst een lezing van Psalm 88 samen met Psalm 89 en vervolgens de lezing van Psalm 88 als slotpsalm in de bundel Korachietische Psalmen 84-88.

4.1.1. Psalterexegese

Het historisch-kritische onderzoek naar de Bijbeltekst loopt door haar focus op details van de tekst het risico dat het geheel van de tekst onvoldoende aandacht ontvangt. Tot aan het eind van de jaren 70 van de vorige eeuw concentreerde het kritische psalmenonderzoek zich voornamelijk op de tekst van de individuele psalm bij de exegese. Als er al aandacht was voor de samenstelling van de bundel dan richtte deze zich vooral op de *Vorlagen* van het Psalter.¹⁹⁷

Een paradigmawisseling vindt plaats als Wilson's dissertatie *The Editing of the Hebrew Psalter* in 1985 verschijnt. Wilson wijst erop dat elke laatste psalm van de vijf hoofddelen van het Psalter belangrijke aanwijzingen geeft over de vorming van het psalmboek.¹⁹⁸ Ook beargumenteert hij dat de vijf hoofddelen in het psalmboek zorgvuldig zijn samengesteld en dat deze boeken aan het oude Israël een verhaal vertelden van verleden, heden en toekomst. Het verleden is volgens hem in Boek I en Boek II het verhaal van Israël onder het koningschap van David en Salomo en in Boek III het verhaal van de ondergang van het tienstammenrijk Israël en de verwoesting van Jeruzalem.¹⁹⁹ Boek IV vertelt over het heden van de ballingschap in Babel en in Boek V klinkt het verhaal van een

¹⁹⁷ DECLAISSE-WALFORD, 'The Canonical Approach', 1-2.

¹⁹⁸ WILSON, *The Editing of the Hebrew Psalter*, 139-197; WILSON, 'Shaping the Psalter', 72-82.

¹⁹⁹ WILSON, *The Editing of the Hebrew Psalter*, 209-214.

hoopvolle toekomst: terugkeer uit de ballingschap, de wederopbouw van de tempel en herstel van de tempeldienst.²⁰⁰

Wilson's leeswijze is niet volstrekt nieuw,²⁰¹ maar een uitwerking van een benadering die Childs en Sanders kort ervoor al bepleitten. Childs spoort in zijn *Introduction to the Old Testament as Scripture* exegeten aan om de tekst niet alleen in detail te bestuderen maar om de tekst ook te lezen in de canonieke vorm. In deze vorm hebben geloofsgemeenschappen de tekst ontvangen en gelezen.²⁰² Het zoeken naar onderliggende tradities om de tekst te begrijpen is volgens Childs zinloos, deze lagen zijn naar zijn mening door de redactors bewust verborgen gehouden in een proces van actualisatie. Childs stelt dat het ook niet mogelijk is om de identiteit en de motieven van de redactors te achterhalen; deze hebben ze namelijk achtergehouden.²⁰³ Het kritisch onderzoek moet zich, volgens Childs, niet richten op het reconstrueren van motieven en theologische intenties van de redacteur. Want, zo stelt Childs, het is niet het proces dat moet functioneren als norm voor de interpretatie, maar de definitieve tekst als resultante van dat proces.²⁰⁴ Voor het Psalter betekent dit volgens Childs dat de canonieke eindversie die voorligt, losgemaakt is van haar oorspronkelijke cultische setting. Het psalmboek dient gelezen te worden midden in het leven met haar problemen en vreugde; een leven waarin iedereen participeert. De canonieke eindversie van het Psalter heeft een universele vorm, waarin de eventuele bedoelingen van de redactors geen rol spelen.²⁰⁵

Sanders deelt met Childs het methodische uitgangspunt dat de Psalmen in hun canonieke eindversie het voorwerp van onderzoek zijn. Sanders ziet in de verdere fragmentering van de Bijbeltekst in de academisch exegetische arbeid een toename aan expertise, maar vindt dat deze afleidt van het doel om teksten uit te leggen. De Bijbel is, volgens Sanders, gereduceerd tot koren op de molen van de historicus.²⁰⁶ Maar anders dan Childs meent Sanders dat de historische omstandigheden en de motieven van de redactors wel degelijk van belang zijn om de teksten te begrijpen. Ook stelt hij dat deze gekend kunnen worden en dat ze voor het begrijpen van de tekst van belang zijn. Sanders stelt dat de mainstream van kritische bijbelwetenschappers deze informatie ten onrechte zoekt in individuele Schriftplaatsen. Volgens Sanders is er de mondelinge en geschreven traditie en de gemeenschap; er is sprake van een continue voortdurende dialoog, een historische herinnering waarin de specifieke relatie van canon en gemeenschap bewaard is

²⁰⁰ WILSON, *The Editing of the Hebrew Psalter*, 214-228.

²⁰¹ Overigens is in 1950 een monografie over dit thema verschenen: NIEMEYER, *Het Probleem van de rangschikking der Psalmen*. Wilson verwerkt in zijn dissertatie de resultaten van Niemeyer.

²⁰² CHILDS, 'Reflections on the Modern Study of the Psalms', 377-388.

²⁰³ CHILDS, 'Response to Reviews of *Introduction to the Old Testament as Scripture*', 54.

²⁰⁴ CHILDS, *Introduction to the Old Testament as Scripture*, 75-76.

²⁰⁵ CHILDS, *Introduction to the Old Testament as Scripture*, 521.

²⁰⁶ SANDERS, *From Sacred Story to Sacred Text*, 78-79.

gebleven.²⁰⁷ De gemeenschap is de basis van de canon, zo stelt Sanders. Het ontdekken van de hermeneutiek van de gemeenschap is de taak van de canonieke kritiek. Om deze hermeneutiek te kunnen ontwikkelen is maximale kennis nodig van de historische context.²⁰⁸

Met de dissertatie van Wilson en de publicaties van Childs en Sanders slaat het onderzoek een nieuwe weg in die niet meer weg te denken is uit het huidige psalmenonderzoek. Toch zijn zij niet de eersten geweest die gepleit hebben voor een canonieke benadering van het Psalter. Bijbelgeleerden als Delitzsch en Alexander pleitten ook voor onderzoek naar de samenhang van het psalmboek.²⁰⁹

De dissertatie van Wilson trekt als methodische uitwerking van een canonieke benadering van het Psalter de aandacht, maar hij is niet de enige met deze uitwerking. In dezelfde tijd haken ook andere bijbelwetenschappers, zoals Sheppard, Westermann en Goulder aan bij de *canonical approach* voor de bestudering van het Psalter. De kracht van de studie van Wilson is dat hij in staat is de opvattingen van Childs en Sanders te combineren tot een hermeneutische leesregel. Het Psalter is een geheel (aldus Childs) en het eindresultaat van een zorgvuldig proces van redactie (aldus Sanders). In zijn dissertatie laat Wilson twee dingen zien. In de eerste plaats toont hij in het Psalter aan dat er redactionele arbeid heeft plaatsgevonden en welke invloed deze had op de uiteindelijke vorm van het Psalter. In de tweede plaats toont hij aan met welke bedoeling de redactie heeft plaatsgevonden: de psalmen zijn zorgvuldig gearrangeerd om het verhaal van de opkomst en verval van het davidische koningschap te vertellen (Boek I, II en III) en het verhaal van een nieuwe hoop op bestaan in de (post)exilische tijd met JHWH als koning.²¹⁰ In zijn slotwoorden vat hij dit als volgt samen: ‘YHWH is *eternal* king, only *he* is ultimately worthy of trust. Human “princes” will wither and fade like the grass, but the steadfast love of YHWH endures forever. Praise YHWH’.²¹¹

In het spoor van Childs, Sanders en Wilson zijn de afgelopen decennia talloze boeken en artikelen geschreven over de vorm en vormgeving van het Psalter, over de metanarratief van de psalmen en over de verbondenheid tussen de verschillende liederen.²¹² Zenger concludeert dat ‘the canonical approach’ het brandpunt is geworden van het psalmenonderzoek.²¹³ Toch is er ook kritiek op de canonieke lezing van het Psalter. Volgens Gerstenberger negeert een Psalterexegese de

²⁰⁷ SANDERS, *From Sacred Story to Sacred Tekst*, 166.

²⁰⁸ SANDERS, *From Sacred Story to Sacred Tekst*, 83.

²⁰⁹ Zie hiervoor paragraaf II in het voorwoord van DELITZSCH, *Die Psalmen*, 15-18; en het voorwoord in ALEXANDER, *The Psalms*, 1-9. Beiden vragen aandacht voor de innerlijke samenhang van het Psalter.

²¹⁰ DECLAISSE-WALFORD, ‘The Canonical Approach’, 7.

²¹¹ WILSON, *The Editing of the Hebrew Psalter*, 228, cursivering is van Wilson.

²¹² Als voorbeeld van verschenen studies: In 1994: SEYBOLD & ZENGER, *Neue Wege der Psalmenforschung*; in hetzelfde jaar verschijnt: MILLARD, *Die Komposition des Psalters*; in 1996: ZENGER, *Der Psalter in Judentum und Christentum*; WHYBRAY, *Reading the Psalms as a Book*; in 2004 FLINT & MILLER, *The Book of Psalms: Composition and Reception*; in 2010: ZENGER, *The Composition of the Book of Psalms*; in 2015: ROBERTSON, *The Flow of the Psalms*.

²¹³ ZENGER, *Der Psalter in Judentum und Christentum*, omslag.

individualiteit van de psalmen; ‘und sie [...] mache aus den wunderschönen Einzelfrüchten der Psalmen ein “Früchtmus”’.²¹⁴ Zenger reageert hierop door te stellen dat een ‘canonical approach’ de exegese van de individuele psalm niet vervangt maar dat er sprake dient te zijn van een combinatie en balans tussen aandacht voor de psalm en aandacht voor het Psalter; het is Psalmenexegese *en* Psalterexegese. Zenger vat zijn punt samen door Gerstenbergers beeld van de psalmen als vruchten te herformuleren: ‘Es geht darum, die wunderschönen Einzelfrüchte *auch* in dem kunstvollen Arrangement wahrzunehmen, in das die Kompositoren diese Früchte gesetzt haben. Der Psalter ist eben nicht eine Vorratskammer, wo die Psalmen in den Regalen *irgendwie* aufbewahrt werden, sondern er ist ein kunstvoll gestalteter Früchtekorb’.²¹⁵

4.1.2. Canonvorming van het Psalter

Er zijn sterke aanwijzingen dat het Psalter als een van de laatste boeken van het Oude Testament zijn uiteindelijke canonieke vorm heeft gekregen. Uit de gevonden tekstfragmenten in Qumran en de Septuaginta blijkt dat er verschillende edities van Psalmbundels circuleerden.²¹⁶ Zo is er bij Qumran een deel van een rol gevonden met daarin de Psalmen 6-69 die voor het grootste deel dezelfde volgorde kent als de masoretische tekst.²¹⁷ Een ander omvangrijk tekstfragment bevat 39 canonieke psalmen in een andere volgorde en vermengd met andere poëzie die niet gecanoniseerd is in het definitieve Psalter.²¹⁸ De psalmen in de Septuaginta kennen dezelfde volgorde als in de masoretische tekst, toch zijn er verschillen tussen deze beide Psalters. In de Septuaginta zijn Psalm 9 en Psalm 10 evenals Psalm 114 en Psalm 115 gerangschikt als één lied. Psalm 116 en Psalm 147 zijn in de masoretische tekst beide overgeleverd als één psalm; in de Septuaginta zijn deze beide psalmen als twee liederen overgeleverd.²¹⁹ De Septuaginta sluit af met Psalm 151 die niet is overgeleverd in de masoretische tekst.²²⁰ Naast de verschillen van ordening van het psalmboek valt op dat in het LXX-Psalter meer liederen een opschrift hebben dan in het MT-Psalter. Ook zijn over het algemeen de opschriften in het LXX-Psalter uitgebreider dan in het MT-Psalter.²²¹

²¹⁴ GERSTENBERGER, ‘Der Psalter als Buch und Sammlung’, in: SEYBOLD & ZENGER, *Neue Wege der Psalmenforschung*, 12.

²¹⁵ ZENGER, ‘Psalmenexegese und Psalterexegese’, 25-26, cursiveringen zijn van Zenger.

²¹⁶ DECLAISSE-WALFORD, *The Book of Psalms*, 24.

²¹⁷ 4QPs^a

²¹⁸ 5QPs^a, de inhoud en volgorde van dit fragment is als volgt: Ps. 101-103; Ps. 109; Ps. 118; Ps. 104; Ps. 147; Ps. 105; Ps. 146; Ps. 148; Ps. 121-132; Ps. 119; Ps. 135-136; Ps. 145; Ps. 154 (alleen in de SY^p overgeleverd); Gebed om verlossing; Ps. 139; Ps. 137; Ps. 138; Hymne op de Wijsheid; Hymne op Sion; Ps. 93; Ps. 141; Ps. 133; Ps. 144; Ps. 155 (ook alleen in de SY^p); Ps. 142; Ps. 143; Ps. 149-150; Hymne op de Schepper; 2 Sam 23,7; Davids dichtwerken; Ps. 140; Ps. 134; en Ps. 151.

²¹⁹ MT-Psalm 116 = LXX-Psalm 114 en LXX-Psalm 115, MT-Psalm 147 = LXX-Psalm 146 en LXX-Psalm 147.

²²⁰ Dit lied is wel overgeleverd in de Syrische en oude Latijnse vertalingen.

²²¹ BONS, ‘Psalmoi, Das Buch der Psalmen, Einleitung’, 750.

Over de redactie van het Psalter tot de huidige canonieke vorm is nauwelijks iets bekend. De opschriften van de liederen geven mogelijk enkele aanwijzingen over de oorsprong en samenstelling van voorliggende bundels. Verschillende psalmopschriften verwijzen naar een persoon; dat zou een verwijzing kunnen zijn naar liedbundels die met de naam van historische personen werden aangeduid.²²² Over de vorming van het Psalter is nauwelijks iets bekend, nog minder is dat het geval over het ontstaan van de individuele psalmen. Slechts een enkele psalm geeft hier iets over prijs; Psalm 3 en Psalm 48 lijken erg oud te zijn terwijl Psalm 1 en Psalm 137 mogelijk gedicht zijn tijdens of kort na de ballingschap.²²³

4.1.3. Psalm 88 in de macrostructuur van het Psalter

Onder andere de volgende vragen zijn onderwerp van onderzoek bij de *canonical approach* van het Psalter: Waarom zijn deze 150 psalmen gekozen? Waarom in deze rangschikking en volgorde? Waarom is Psalm 1 gepositioneerd als het eerste lied en Psalm 150 als slotlied? Wat zijn de centrale thema's die als rode draden door het psalmboek lopen? Hoe is de verhouding tussen de hoofddelen van het boek en de individuele psalmen?²²⁴ En wat is de plaats van Psalm 88 in deze macrostructuur?

Hoofdstructuur

Het Psalter is verdeeld in vijf boeken, die elk eindigen met een doxologie. De doxologieën van de eerste vier boeken lijken sterk op elkaar.²²⁵ De psalmen die afkomstig zijn uit verschillende, reeds bestaande psalmverzamelingen zijn door de redactor verspreid over het hele Psalter. De davidische Psalmen domineren de Boeken I en II, maar hun aantal neemt af in de Boeken III, IV en V. De redactor plaatste opvallende Psalmen op de grenzen van de boeken: Psalm 72 van Salomo besluit

²²² Met dit uitgangspunt is het MT-Psalter samengesteld uit 74 liederen afkomstig uit een davidische collectie, twee uit een bundel van Salomo, 25 zijn uit een Korachietisch liedboek, tien uit een bundel van Asaf, een lied van Heman, een van Ethan en een van Mozes. Van de 150 psalmen in het MT-Psalter hebben er 36 geen opschrift met een verwijzing naar een historische persoon. Van deze 36 psalmen zijn er zes liederen die mogelijk uit een bundel Intronisatieliederden zijn overgenomen, vijftien die afkomstig zijn uit een bundel Opgangsliederden en dertien uit een collectie Hallelujaliederden.

²²³ DECLAISSE-WALFORD, *The Book of Psalms*, 25.

²²⁴ Het psalteronderzoek van de afgelopen decennia heeft een stroom van artikelen en monografieën opgeleverd. In deze paragraaf zijn de belangrijkste resultaten weergegeven. Hiervoor is met name gebruik gemaakt van: ROBERTSON, *The Flow of the Psalms*.

²²⁵ Moge JHWH zijn geprezen (יְהוָה בְּעוֹלָם וָעוֹלָם), de God van Israël, van eeuwigheid tot eeuwigheid. Amen en amen. (Ps. 41,14,

einde van Boek I), Moge JHWH God zijn geprezen (יְהוָה אֱלֹהֵינוּ יְהוָה אֱלֹהֵינוּ), de God van Israël, Hij die alleen wonderen doet.

Moge Zijn glorierijke Naam zijn geprezen tot in eeuwigheid; Moge de hele aarde vervuld worden met Zijn glorie. Amen en amen. (Ps. 72,18-19, einde van Boek II), Moge JHWH zijn geprezen (יְהוָה אֱלֹהֵינוּ) in eeuwigheid. Amen en amen. (Ps. 106,48, einde van Boek IV).

Moge Zijn glorierijke Naam zijn geprezen tot in eeuwigheid; Moge de hele aarde vervuld worden met Zijn glorie. Amen en amen. (Ps. 89,53, einde van Boek III), Moge JHWH zijn geprezen (יְהוָה אֱלֹהֵינוּ), de God van Israël, van eeuwigheid tot eeuwigheid. Laat heel het volk zeggen: Amen (Ps. 106,48, einde van Boek IV). Boek V sluit af met vijf

(WAN)HOOP IN DUISTERNIS?

Hallelujapsalmen (Ps. 145-150), deze doxologie overtreft de vier voorgaande om naast de afsluiting van boek V ook de afsluiting van het vijfde Psalter te markeren.

boek II, en Psalm 90 van Mozes is het eerste lied van boek IV. Deze plaatsingen suggereren een bewuste keuze in plaats van een toevallige verzameling.

Introductie

De inleiding op het Psalter bestaat uit Psalm 1 en Psalm 2 die als twee pijlers de hele compositie schragen. In Psalm 1 staat de weg van de goddeloze tegenover de weg van de gehoorzaamheid aan de Thora van de rechtvaardige. Het tweede grote thema van het psalmboek wordt in Psalm 2 geïntroduceerd: de persoon van de gezalfde. In het psalmboek is deze gezalfde de davidische koning, maar hij krijgt daarnaast ook een eschatologische vervulling in het koningschap van JHWH. De boodschap van het Psalter is enerzijds de presentie van JHWH's Thora, **de tegenstelling van twee groepen mensen in hun reactie op de Thora, de gevolgen van die reactie de hele liedbundel doortrekt.** Anderzijds spreekt het Psalter over twee koningen en twee koninkrijken; namelijk over de davidische koningen en over de Godsregering door JHWH. De samenvoeging van deze twee koningschappen in het messiaanse koningschap doortrekt de theologie van het psalmboek.

Psalm 1 en Psalm 2 geven dus een tweeledige introductie op het psalmboek. **Deze twee thema's van Thora en messiaans koningschap lichten op nog twee plaatsen op in het Psalter: Psalm 18 en Psalm 19; Psalm 118 en Psalm 119. Deze twee thema's zijn structurende elementen in het psalmboek.**

Boek I (Psalm 3-41): confrontatie

De Psalmen 3-17 tonen de strijd van de messias (David) om zijn vijanden te overwinnen en zijn troon te vestigen. In Psalm 18 volgt op deze strijdliederen een keerpunt, in de psalmen die daarna volgen is het conflict nog steeds aanwezig maar is het koningschap gevestigd. Deze verandering treedt op na de tweede messiaanse psalm (Psalm 18) en de tweede Thorapsalm (Psalm 19). Wie zich laat leiden door de psalmopschriften ziet dat Psalm 18 verbonden wordt aan een historisch moment waarop David verlost werd uit de hand van Saul. Een eerdere psalm (Psalm 3) gaat in op gebeurtenissen van na de dood van Saul. De redactor van het Psalter heeft thematische en theologische factoren laten prevaleren boven temporele of historische factoren. De boodschap in deze ordening is de vestiging van de troon van de gezalfde.

Boek II (Psalm 42-72): communicatie

De thema's van de Boeken I en II zijn aan elkaar verbonden. De focus verschuift van het conflict van de gezalfde koning met de vijanden van God, naar de communicatie met de tegenstanders. De Psalmist, hoewel hij nog steeds midden in conflict staat, spreekt nu de naties toe. Deze verschuiving van focus blijkt onder meer uit het feit dat de dichter in Psalm 67 het woord **הים** 'Elohim' gebruikt **אלהים** in het citeren van de Aäronitische zegen. **Zo'n aanspraak is ondenkbaar in de context van boek I; daar wordt consequent JHWH gebruikt. Omdat nu de volken aangesproken worden, is in boek II de aanspraak Elohim gebruikt in plaats van JHWH.**

Boek III (Psalm 73-89): verwoesting

In Boek III ligt in tegenstelling tot de voorgaande twee boeken de focus niet op de davidische koning, maar op het individu en de gemeenschap. Het grote thema van Boek III is de ondergang van Israël onder het oordeel van JHWH. Boek III wordt ingeleid door twee psalmen die de nood en de verwoesting thematiseren, vanuit het perspectief van het individu (Psalm 73) en de gemeenschap (Psalm 74), direct gevolgd door een tweeluik over Gods koningschap over de koningen van de aarde (Psalm 75 en Psalm 76). Daarna zijn er zeven psalmen geplaatst die de ondergang van Israël en Juda beschrijven. Na deze bundel volgen de Korachitische psalmen met in het middelpunt een davidische psalm.

Boek III geeft een ander perspectief op het davidisch verbond.²²⁶ Het onafwendbare van de ondergang is zorgvuldig opgebouwd in dit psalterdeel door een consequente afwisseling van klacht en hoop die uitloopt op twee klaagpsalmen die de verbijstering woorden geeft.²²⁷ In deze beweging van hoop en wanhoop wordt het ondenkbare toch werkelijkheid. Met de plaatsing van Psalm 88 als een van de twee slotpsalmen in dit deel wordt de nood aan van het individu in de verwoesting als onderdeel van het verbondsvolk woorden gegeven.²²⁸ Met Psalm 88 en Psalm 89 eindigt Boek III met vragen waarop het antwoord nog niet voorhanden is.²²⁹ Het dubbele slot van Psalm 88 en Psalm 89 verwijst terug naar het begin van het Psalter.²³⁰ Beide psalmen weerspreken de hoop van Psalm 2 over de vestiging van de troon van de davidide. Het verbond blijkt niet eeuwig te zijn; het is uitgelopen op een mislukking.²³¹

Boek IV (Psalm 90-106): rijping, ontwikkeling

Aan het einde van Boek III blijkt dat het davidische verbond en de monarchie hebben gefaald. Omdat het davidische verbond zo'n belangrijke rol speelt in de Psalmen, werpt de mislukking van de davidide een schaduw over de beloften van JHWH. Met deze Psalm 90 keert Israël terug naar het begin van haar geschiedenis en naar de heerschappij van JHWH, voordat een koning Israël regeerde. Deze Psalm is de opmaat naar de collectie JHWH-koningspsalmen. Hierin is de hand van de redactor zichtbaar. De redactor plaatste deze psalmen juist zo om te laten zien dat JHWH altijd de koning van Israël is geweest, ongeacht de trouw of ontrouw van de davidische koning.

Psalm 90 herneemt bij de inzet van Boek IV de klachten waarmee Boek III afsluit. Het is een klacht over het lange lijden in de ballingschap. De verwoording komt overeen met de klachten in Psalm 88. Het is dragen van de **מַה** 'toorn' (Ps. 88,7 versus Ps. 90,7) en de **בָּרַח** 'brandende toorn' **ח**

²²⁶ ROBERTSON, *The Flow of the Psalms*, 145.

²²⁷ MCCANN, 'Book I-III and the Editorial Purpose of the Psalter', 97.

²²⁸ ROBERTSON, *The Flow of the Psalms*, 140.

²²⁹ JONES, 'The Message of the Asaphite Collection' 83; SCHNOCKS, 'Vergänglichkeit und Gottesferne', 8.

²³⁰ Dit punt is verder uitgewerkt in paragraaf 4.1.4.

²³¹ RÖSEL, *Die messianische Redaktion des Psalters*, 205.

(Ps. 88,17 versus Ps. 90,9) van JHWH. Maar anders dan in Psalm 88 is in Psalm 90 de oorzaak helder verwoord: de ongerechtigheden en de verborgen zonden van het volk. Het ligt niet aan de goedertierenheid, trouw en de gerechtigheid van JHWH waar de ‘ik-figuur’ in Ps. 88,12-13 aan appelleert. Met de inzet van het gebed van Mozes herinnert de dichter aan de tijd voor de vestiging van het davidische koningschap. Aan de begintijd van het volksleven van Israël (Ps. 90,1) en ver daarvoor (Ps. 90,2). Met alles wat er gebeurd is, blijft Hij een toevlucht.²³² De ervaringen van Gods brandende toorn brengen de dichter tot het gebed om in die omstandigheden de dagen te tellen om een wijs hart te ontvangen (Ps. 90,12).²³³ Psalm 90 is geen gebed om onsterfelijkheid maar een verzoek om ieder moment als gave van de Schepper te ontvangen en te mogen besteden om Zijn werk te zien.²³⁴ Dat lijkt een toespeling te zijn op Psalm 1 waar het overdenken van de Thora het werk van de rechtvaardige is. Dit wordt verder gethematiseerd in Psalm 92, er zijn mensen die groeien en bloeien als gras, maar net zo snel verdorren en verdwijnen. Maar zo niet de rechtvaardige, deze draagt fruit tot op hoge leeftijd.²³⁵ Zo kan er שבע ‘verzadiging’ (Ps. 88,4 versus Ps. 90,14) zijn met ‘goedertierenheid’ (Ps. 88,12 versus Ps. 90,14) in de יָקָר ‘morgen’ יָמָּה יָבִיב (Ps. 90,14) in plaats van יָבַר ‘in het graf’ (Ps. 88,12)²³⁶ יָבִיב יָמָּה יָקָר

Het beeld dat Psalm 88 oproept is van ‘ik-figuur’ die door JHWH is verlaten en ondergaat in de vergetelheid van Sheol (Ps. 88,4). Psalm 90 herhaalt de omstandigheden van Psalm 88, maar belijdt dat God een toevlucht is van generatie op generatie. Psalm 91 herhaalt dat en verdiept dat door de uitspraak dat de Allerhoogste een woning is, JHWH een toevlucht en burcht. In Psalm 92 is die toevlucht niet meer iets wat beschikbaar is, maar een realiteit waarin gewoond wordt (Ps. 92,13-14).²³⁷ Psalm 90-92 is in de context van het Psalter een antwoord op de wanhoop van Psalm 88.²³⁸ Psalm 90 is een teken van hoop dat in Psalm 91 bevestigd wordt en in Psalm 92 in vervulling gaan. Met Ps. 92,16 sluit de introductie op Boek IV van het Psalter af. Het is een antwoord op de klachten en verwijten van Psalm 88 (en Psalm 89). JHWH is waarachtig, in Hem is geen onrecht en Hij is de rots van bescherming en beschutting. Een bidder die zich herkent in de wanhoop van Psalm 88, mag in het vertrouwen op Gods beloften weten dat in die duisternis JHWH erbij is, hoort en redt (Ps. 91,15).

²³² HOSSFELD & ZENGER, *Psalmen 51-100*, 614.

²³³ SCHNOCKS, ‘Vergänglichkeit und Gottesferne’, 12.

²³⁴ JANOWSKI, *Konfliktgespräche mit Gott*, 249-250

²³⁵ HOSSFELD & ZENGER, *Psalmen 51-100*, 639.

²³⁶ Let op de woordspeling: יָבַר יָמָּה יָקָר (Ps. 88,12) wordt יָבִיב יָמָּה יָקָר (Ps. 90,14).

²³⁷ HOSSFELD & ZENGER, *Psalmen 51-100*, 639.

²³⁸ SCHNOCKS, 'Vergänglichkeit und Gottesferne', 14

Boek V (Psalm 107-150): voltrekking, volmaking

In Boek V krijgt de regering van JHWH een climax met eschatologische dimensies. Het boek begint met Psalm 107, die herinnert aan de historische gebeurtenis van de exodus uit Egypte. Zo wordt Israël in de fase van terugkeer uit de ballingschap en het herstel van de eredienst erbij bepaald dat het JHWH is die ingrijpt in de geschiedenis. Vanuit deze historische herinnering is er alle reden om de lof op God te bezingen. De redactor heeft om die reden een bundel van Halleluja-liederen (Psalmen 111-117) opgenomen als opmaat naar het derde tweeluik in het Psalter van messiaans koningschap en Thora (Psalm 118 en Psalm 119).

4.1.4. Psalm 88 in de microstructuur van het Psalter

Relatie tussen Psalm 88 en Psalm 89

Er is een duidelijk inhoudelijke verbinding tussen Psalm 88 en 89. Deze verbinding blijkt uit het overeenkomend woordgebruik in de beide liederen. Het eerste deel van Psalm 89 (Ps. 89,2-38) lijkt te contrasteren met Psalm 88. De woorden **חַסְדּוֹ** ‘goedertierenheid’ en **אֱמוּנָה** ‘trouw’ in Ps. 88,12

klinken ook in Ps. 89,2.3.9.15.25.29.34.50. In Ps. 88,12 is het de vraag naar **חַסְדּוֹ** ‘goedertierenheid’

אֱמוּנָה ‘trouw’; in Ps. 89,1-38 zijn deze **חַסְדּוֹ** ‘goedertierenheid’ en **אֱמוּנָה** ‘trouw’ verbonden aan

JHWH; ze blijken volgens Ps. 89,2 **יָדוּעַ** ‘bekend gemaakt’ te zijn (in tegenstelling tot Ps. 88,13a) aan Israël. Die goedertierenheid en trouw zijn verbonden aan de gezalfde davidide (Ps. 89,25). In dit eerste deel van Psalm 89 is de omgang van JHWH met de gezalfde davidide en het volk compleet anders dan in Psalm 88. Er is geen sprake van **עָנָה** ‘overweldigd worden’ (Ps. 89,23 versus Ps. 88,8.10.16) maar van **יָדָה** ‘prijzen’ (Ps. 89,6 versus Ps. 88.11). De **פְּלִאָה** ‘wonderen’ van JHWH zijn

voorwerp van lofprijzing (Ps. 89,6) en staan niet ter discussie (Ps. 88,11.13). Dat is mogelijk omdat de ‘hand’ van JHWH met hem is (Ps. 89,14.22.26 versus Ps. 88.6c); hij wandelt in het licht van

Gods **פְּנֵי** ‘aangezicht’ (Ps. 89,16 versus Ps. 88,15) en hij is verheven door Gods **קֶדְמוֹת**

‘rechtvaardigheid’ (Ps. 89,17 versus Ps. 88,13). Het lijkt erop dat alleen het perspectief van de

dichter overeenkomt: **אֵלֹהֵי יְהוָה** ‘mijn God, rots van mijn heil’ in Ps.89,27b met **אֵלֹהֵי יְהוָה**

יְהוָה
יְהוָה

‘God van mijn heil’ in Ps. 88,2a.

Maar dan slaat de toon om in Psalm 89. De geloofstaal van Ps. 89,2-38 blijkt een aanloop te zijn naar de klacht in Ps. 89,39-52. Het is deze gezalfde davidide die **זָנָה** ‘verstoten’ wordt (Ps. 89,39 versus Ps. 88,15). In dit tweede deel klinken vragen naar de **מַחְשָׁבֹת**

‘toorn’ van JHWH (Ps. 89,47 versus

Ps. 88,8.17) en Zijn סתר ‘verborgenheid’ (Ps. 89,47 versus Ps. 88,15). De gezalfde davidide in Psalm 89 klaagt net als de ‘ik-figuur’ in Psalm 88 dat de ellende al vanaf zijn ‘jeugd’ wordt
 נַעֲלֹמוֹמִים

gedragen (Ps. 89,46 versus נִסְעָר ‘van jongs af’ in Ps. 88,16). In beide psalmen wordt de broosheid
 מִּוֶּמֶר

van het leven vermeld (Ps. 89,49 versus Ps. 88,4.5.6.11) en de onmogelijkheid om te ontkomen aan
 שְׁאֵל ‘Sheol’ (Ps. 89,49 versus Ps. 88,4.6). Evenals in Ps. 88,6 klinkt in Ps. 89,48.51 een appel aan
 הַל

het זָכַר ‘gedenken, herinneren’ door JHWH. De klachten in het tweede deel van Psalm 89 leiden tot

verbijstering die overeenkomt met die in Psalm 88. Vanuit die verbijstering klinkt de vraag of de הַ ‘goedertierenheid’ en $\text{נֶהַ$ ‘trouw’ van JHWH wel werkelijkheid zijn (Ps.89,50 versus סֵאֲמֹר ד Ps. 88,12).

Exegeten wijzen op de evident inhoudelijke verbinding en idiomatische overeenkomst tussen Psalm 88 en Psalm 89. De duiding van deze verbinding is verschillend.

De eerste mogelijkheid is om Ps. 89,2-38 als een antwoord te zien op de klacht van Psalm 88. Immers na de klachten van Psalm 88 volgt de lofprijzing van Ps.89,2-38.²³⁹ Maar deze lezing is niet waarschijnlijk. Zo immers komt het vervolg (Ps. 89,39-52) in het luchtledige te hangen. Het is waarschijnlijker dat de dichter in Ps. 89 zijn lied begint met het opsommen van de zekerheden die Israël dacht te hebben. Om dan tegen die achtergrond de klachten nog schrijnender te laten klinken. Met deze contrastwerking maakt de psalmist duidelijk dat de huidige situatie ongedacht, ongehoord en feitelijk onmogelijk is.²⁴⁰

Een andere optie om de linguïstische verbinding tussen deze psalmen inhoudelijk te duiden, is door de ‘ik-figuur’ in Psalm 88 en de verworpen davidide in Psalm 89 te identificeren als één en dezelfde persoon, de messias. Een aanwijzing hiervoor is dat de wijze van het wenden tot JHWH in

de beide psalmen vergelijkbaar is: $\text{יְהוָה אֱלֹהֵי$ ‘God van mijn heil’ (Ps. 88,2) en $\text{יְהוָה אֱלֹהֵי$ ‘mijn

God, rots van mijn heil’ (Ps. 89,27). Ook is de verwoording van het door God verworpen zijn met hetzelfde werkwoord זָרַק (Ps. 88,15a versus Ps. 89,39).²⁴¹ Deze argumenten overtuigen onvoldoende om de ‘ik-figuur’ in Psalm 88 te identificeren met de messias. De aanspreekwijze van ‘God van mijn heil’ of ‘Rots van mijn heil’ is in het Oude Testament niet specifiek voorbehouden aan de gezalfde davidide. Het gebruikte werkwoord זָרַק ‘verwerpen’ in Ps. 88,15 en Ps. 89,39 is in het licht van het bredere gebruik in het Oude Testament opvallend, omdat dit verbum meestal gebruikt wordt om de verwerping van het volk Israël door JHWH aan te geven.²⁴² En aan de verwerping van de gezalfde davidide in Ps. 89,39 zijn meer woorden gewijd dan aan de verwerping van de ‘ik-figuur’ uit Psalm 88. Na het verbum זָרַק ‘verwerpen’ volgen de verba מָאָס ‘verstoten’ en de *hitpael* van עָבַר ‘toornen’. Deze verba worden ook in Ps. 78,59 gebruikt voor de verwerping van Israël door JHWH; door deze verba te herhalen in Ps. 89,39 ligt het voor de hand om aan te nemen dat de psalmdichter in Psalm 89 met de verwerping van gezalfde davidide ook over de verwerping van de gemeenschap spreekt. Een belangrijk verschil tussen de ‘ik-figuur’ uit Psalm 88 en de gezalfde davidide uit Psalm 89 is dat in Psalm 89 sprake is van vijanden van de gezalfde (Ps. 89,43) die ook de vijanden van JHWH (Ps. 89,52) zijn. In Psalm 88 is niet expliciet sprake van vijanden, maar impliciet is JHWH de vijand van de ‘ik-figuur’.²⁴³

²³⁹ Zo: COLE, *Shape and Message of Book III*, 203.

²⁴⁰ ROBERTSON, *The Flow of the Psalms*, 142.

²⁴¹ COLE, *Shape and Message of Book III*, 201-204.

²⁴² RINGGREN, 'תנח', *ThWAT* 2:620.

²⁴³ SCHNOCKS, 'Vergänglichkeit und Gottesferne', 5, 7.

Het meest waarschijnlijke wat Psalm 88 en 89 aan elkaar verbindt, is dat het beide klaagliederen zijn over de situatie waarin een individu, respectievelijk de davidide met de gemeenschap is terechtgekomen. Naast het beklagen over de ellendige omstandigheden zijn het aanklachten tegen JHWH omdat Hij Zijn trouw, goedertierenheid en genade niet laat blijken. Doordat deze twee liederen als een dubbel slot aan elkaar zijn verbonden, versterkt de inhoud van het ene lied het andere lied. Het is een dubbele uiting van totale radeloosheid.

Psalm 88 in de compositie van de Psalmen 84-88

Behalve dat er een verbinding is met Psalm 89, maakt Psalm 88 deel uit van een bundel opeenvolgende Korachietische liederen (Ps. 84-85; Ps. 87-88). Midden in de compositie van deze liederen is een davidische psalm geplaatst (Psalm 86). Psalm 88 vormt het slot van deze vijf psalmen. Deze vijf liederen laten zich lezen in een chiasmatische structuur:

A Psalm 84
B Psalm 85
X Psalm 86
B' Psalm 87
A' Psalm 88²⁴⁴

Uitgaande van deze chiasmatische structuur vormen Psalm 84 en 88 de uiteinden hiervan. Deze twee psalmen blijken inhoudelijk een spiegelbeeld van elkaar te zijn. Beide liederen delen gemeenschappelijke taal om zowel thematische overeenkomsten als contrasterende thema's te verwoorden.

Psalm 84 en 88 zijn beide een gebed (Ps. 84,9 versus Ps. 88,3.14) van een ziel (Ps. 84,3 versus Ps. 88,4.15) die verlangt en huult (Ps. 84,3c versus Ps. 88,2b.10.b.14a) om het reddende aangezicht van JHWH te zien (Ps. 84,8b versus Ps. 88,3a.15b). Om Hem te zien als de zon (Ps. 84,12) die in de morgen licht brengt en de duisternis verdrijft (Ps. 88,14 in combinatie met de duisternis in Ps. 88,2.7.13.19).

Naast deze overeenkomsten contrasteren deze twee liederen door hetzelfde begrip positief respectievelijk negatief te duiden. Het is in Ps. 84,8 een ziel die van kracht tot kracht voortgaat, terwijl Ps. 88,5 spreekt over een ziel die geworden is als een man van wie alle kracht is verdwenen. Beide psalmen zijn aan elkaar gerelateerd door de dialectiek tussen duisternis en licht. Het thematische woord duisternis en de bijbehorende beelden structureren Psalm 88. Alle drie delen eindigen met dit motief. In Ps. 88,10a is het kwijnen van het oog als synoniem voor duisternis gebruikt. In Ps. 88,13 is het beeld van duisternis uitgewerkt als plaats van vergetelheid. Het laatste woord van de hele psalm is duisternis (Ps. 88,19). In contrast hiermee staat de zekerheid van Psalm 84 waar de levende God verschijnt aan hen die Hem zoeken (Ps. 84,8b) en opkomt als de

²⁴⁴ FIDANZIO, 'Composition des Psaumes 84-88', 467.

zon om de duisternis te verdrijven (Ps. 84,12).²⁴⁵ Psalm 88 haakt in op dit motief wanneer de ‘ik-figuur’ zijn vertrouwen stelt op de zekerheid dat de schreeuw om hulp komt voor het aangezicht van de reddende God die zich 's morgens tot hem wendt (Ps. 88,14). Het zien van God wat in Psalm 84 en 88 is gethematiseerd, krijgt een verdere uitwerking in de twee tussenliggende liederen (Psalm 85 en 87).²⁴⁶

Psalm 88 laat zich vooral lezen als conclusie van de reeks Ps. 84-85 en Ps. 87-88. De ‘ik-figuur’ klaagt over het uitblijven van verlossing, zoals bezongen in Psalm 84, 85 en 87. In het tweede deel van Psalm 88 vraagt de ‘ik-figuur’ expliciet wat God beloofde in Psalm 85: goedertierenheid, trouw en rechtvaardigheid. De verwijten aan God en de twijfel over Zijn ingrijpen staan in verband met de heilsboodschap in Psalm 85 en 87. Het echte leed van de ‘ik-figuur’ in Psalm 88 komt immers voort uit het feit dat God deze beloften heeft gedaan. Het is lijden aan Gods tegenstrijdigheid en de spanning tussen belofte en de uitblijvende vervulling ervan.²⁴⁷ Deze uitblijvende vervulling staat onder spanning door de bewuste rangschikking van de compositie Ps. 84-85 en Ps. 87-88; de beloften krijgen een universele tendens vanuit de geschiedenis van JHWH met Israël (Psalm 85) naar alle naties (Psalm 87), maar blijken voor de ‘ik-figuur’ in Psalm 88 onbereikbaar. In de reeks van Psalm 84 tot en met Psalm 88 zijn de beschuldigingen tegen JHWH in Psalm 88 een intens verlangen naar God. Een verlangen dat in Ps. 84,6-8 zalig wordt genoemd.²⁴⁸

4.1.5. Conclusie Psalm 88 in het Psalter

De wanhoop in duisternis klinkt in Psalm 88 tegen de achtergrond van de catastrofe die zich in de zesde eeuw voor Christus voltrok. De scherpste van deze wanhoopskreten is onderstreept door de verbinding met Psalm 89 en de opbouw van de collectie Psalmen 84-88. Met het beroep op ‘JHWH, de God van zijn heil’ klampt de ‘ik-figuur’ zich vast aan Gods beloften; maar voor de bidder lijken die ijdel te zijn. Duisternis is het laatste woord in Psalm 88, maar dat is niet het laatste woord van JHWH in het Psalter. Na de wanhoop van de duisternis volgt de hoop op de het koningschap van JHWH in de Boek IV en Boek V van het psalmboek.

4.2. Psalm 88 in het Oude Testament

Vergelijkbare teksten als Psalm 88 zijn voornamelijk te vinden in de wijsheidsliteratuur. Deze literatuur geeft woorden aan de voortdurende worsteling om de wegen van God te begrijpen. Het zijn ervaringsuitingen waaruit blijkt dat God zich niet logisch laat verklaren door mensen.²⁴⁹ Als Job geen antwoorden heeft op de lange lijst van vragen in Job 38-41, waarom zou hij dan antwoord

²⁴⁵ FIDANZIO, ‘Composition des Psaumes 84-88’, 467.

²⁴⁶ HOSSFELD & ZENGER, *Psalmen 51-100*, 575.

²⁴⁷ SCHLEGEL, *Psalm 88 als Prüfstein der Exegese*, 69.

²⁴⁸ SCHLEGEL, *Psalm 88 als Prüfstein der Exegese*, 71.

²⁴⁹ MISKOTTE, *Als de goden zwijgen*, 203.

verwachten van God op het waarom van het lijden? De mens die God tot verantwoording roept wordt op zijn plaats gezet in Job 40,3: ‘Wilt u ook Mijn recht vernietigen? Wilt u Mij schuldig verklaren, opdat u zelf rechtvaardig bent?’ De wijsheid zoekt, maar is in de geest van Deut. 29,29 tevreden met enkele antwoorden. Het antwoord in de wijsheid is de erkenning dat God God is. Hij is niet onderworpen aan menselijk toezicht.²⁵⁰

In plaats van rationele verklaringen te formuleren, spanningen op te lossen door Gods kracht te beperken of zijn goedheid te ontkennen, wijst de wijsheid een andere weg: ‘De conclusie van alles wat is gehoord: vrees God, neem Zijn geboden in acht; dat geldt voor ieder mens’ (Pred. 12,13; zo ook: Job 28,28; Ps. 111,10; Spr. 1,7; Spr. 9,10). Gods wegen zijn soms zo onbegrijpelijk, maar God weet wat hij doet. En dat wat de wijsheid niet opgelost krijgt, daar blijft het vertrouwen dat het lijden God niet uit de hand loopt; want al het leven – en ook het lijden – ligt in zijn handen.²⁵¹ Met name in de wijsheidsboeken Job en Klaagliederen is veel te vinden wat vergelijkbaar is met Psalm 88.

4.2.1. Job

In het boek Job zijn diverse overeenkomsten te vinden met de wanhoop in Psalm 88. Ook Job ervoer de verschrikkingen van God (Job 6,4; Job 13,21) en stond op het punt de duisternis van de dood binnen te gaan (Job 10,20-22). Hij leed aan de verborgenheid van God, die hij beschouwde als een straf die alleen Gods vijanden overkomt (Job 13,24). Zijn oog is duister geworden door het verdriet dat hij had meegemaakt (Job 17,7), hij ontving geen troost van God en zijn vertrouwelingen hadden hem in de steek gelaten (Job 19,13-22). In Psalm 88 valt na het uiten van de klachten de stilte, in Job is dat anders. Daar ontstaat een reflectie op het lijden dat Job overkomt. Het lijden komt net als het goede uit Gods hand (Job 2,10). De stem van God uit de wervelwind (Job 38-41) benadrukt het verschil in positie van Schepper ten opzichte van het schepsel.²⁵² God is de oneindige bron van wijsheid en is aan Job geen verantwoording verschuldigd. Het past Job niet om God te veroordelen in de verdediging van zijn onschuld. Job komt tot de erkenning dat hij als mens beperkt is om de wijsheid van God te begrijpen (Job 42,1-6).²⁵³

4.2.2. Klaagliederen

Het boek Klaagliederen lijkt een klaagzang te zijn op de ondergang van Jeruzalem. God was actief verantwoordelijk voor de ramp; Hij is de echte vijand (Klaagl. 1,12.14-15.17; Klaagl. 2,4-5.21; Klaagl. 3,43; Klaagl. 4,11). Maar terwijl het individu treurt over alle ellende (Klaagl. 3,59-66), klinkt er anders dan in Psalm 88 geen beschuldiging tegen God of twijfel aan Zijn macht om ingrijpen.

²⁵⁰ DAVIES, ‘Theodicy’, *DOTWPW*, 816.

²⁵¹ DEKKER, ‘Verberging van God – schuld of lot’, 200.

²⁵² BRUEGGEMANN, *Theology of the Old Testament*, 390.

²⁵³ DAVIES, ‘Theodicy’, *DOTWPW*, 813.

JHWH regeert (Klaagl. 5,19) en Hij is rechtvaardig (Klaagl. 1,18). Ook anders dan in Psalm 88 is de oorzaak van de verwoesting duidelijk; ze is het gevolg van de opstand tegen God (Klaagl. 1,5; Klaagl. 4,13). Deze rampspoed was geen grilligheid van God; het was onvermijdelijk (Klaagl. 1,18; 2:17; Klaagl. 3,37-38). **Terwijl de houding van God voor de ‘ik-figuur’ in Psalm 88 duister blijft, is in Klaagliederen duidelijk dat God geen genoeg heeft in de ellende van Zijn volk.** Ook is in tegenstelling tot Psalm 88 duidelijk dat Hij niet voor altijd zal verwerpen (Klaagl. 3,31-33). Het oordeel is het gevolg van Israëls ontrouw aan het verbond (Klaagl. 1,21), maar datzelfde verbond geeft reden tot hoop op herstel door God (Klaagl. 4,22). Het is hoop die gebaseerd is op wie JHWH is: goedertieren, barmhartig, trouw en goed (Klaagl. 3,22-33); en dat **blijven voor de ‘ik-figuur’ in Psalm 88 vragen zonder antwoord.**

Het ontbreekt in het boek Klaagliederen aan specifiek historische referenties aan de verwoesting van Jeruzalem en de ballingschap. Dat duidt erop dat dit Bijbelboek bewaard is gebleven in Israël om uiting te kunnen geven aan de verbijstering over Gods handelen met Zijn volk in welke omstandigheden dan ook. Het is een oproep om op God te hopen en niet te twifelen aan de juistheid van Zijn bedoelingen.²⁵⁴

4.2.3. Conclusie Psalm 88 in het Oude Testament

In de context van het Oude Testament klinken de klachten in Psalm 88 samen met andere klachten. **De klachten van Psalm 88 zijn niet uniek. Evenals voor de ‘ik-figuur’ uit Psalm 88 blijft het waarom van de ellende voor Job onduidelijk.** En met Klaagliederen deelt Psalm 88 de overtuiging dat JHWH degene is die het kwaad heeft toegeschikt. Ondanks de parallellen zijn er verschillen. Job komt anders dan de dichter van Psalm 88 tot de overtuiging dat God soeverein is in Zijn handelen. En in Klaagliederen klinkt de belijdenis dat het de zonden en ongerechtigheden zijn die tot de verwoesting en verlatenheid hebben geleid. Het lezen van de klachten in het Oude Testament maakt duidelijk dat ze overeenkomen in het uitschreeuwen van de klachten en verwijten van een gelovige aan JHWH. De verscheidenheid van klachten laat zien dat voor de gelovigen een veelkleurigheid aan verwoording beschikbaar is om alle nood en ellende uit te zeggen voor het aangezicht van JHWH.

4.3. Psalm 88 in nieuwtestamenteel perspectief

Tot dusver is Psalm 88 gelezen in de eigen literaire en historische context en het bredere verband van het Oude Testament. Nu zal de tekst gelezen worden in zijn breedste verband, binnen de canon van het Oude en Nieuwe Testament. Deze derde lezing vindt in twee richtingen plaats. Allereerst vanuit het Oude Testament naar het Nieuwe Testament en vervolgens van het Nieuwe Testament weer terug naar het Oude Testament. Psalm 88 is in het Oude Testament onderdeel van het

²⁵⁴ DAVIES, ‘Theodicy’, *DOTWPPW*, 814.

getuigenis van Gods weg met de wereld en Israël. Dat getuigenis gaat mee in het Nieuwe Testament waar in de komst van Christus door God een volgende en beslissende stap is gezet. Vanuit het Nieuwe Testament valt nieuw licht op de tekst van Psalm 88, waardoor dit lied beter is te begrijpen.²⁵⁵

4.3.1. Intertekstualiteit tussen Ps. 88,9 en Luc. 23,49

Bij het overwegen van intertekstuele verbindingen tussen teksten gaat het om meer dan de vaststelling dat een tekst in de vorm van een citaat, allusie of echo voorkomt in een andere tekst. Maar ook om de vraag hoe de beide teksten over en weer op elkaar inwerken. De effecten van dat inwerken leiden tot een ander verstaan van beide teksten. Het geheel van het intertekstueel lezen is meer dan de som van de delen.²⁵⁶ Dat kan ertoe leiden dat de duiding van de tekst een andere is dan de intentie van een auteur of redactor.²⁵⁷

In de beschrijving van de kruisiging en begrafenissen van Jezus in Luc. 23,33-56 staat in Luc. 23,49a een zinsnede die linkt aan Ps. 88,9a:

Luc. 23,49a εἰστήκεισαν δὲ πάντες οἱ γνωστοὶ αὐτῷ ἀπὸ μακρόθεν
En al Zijn bekenden stonden op afstand

Ps. 87[88],9a ἐμάκρυνας τοὺς γνωστούς μου ἀπ' ἐμοῦ
mijn bekenden heeft U van mij weggedaan.

De overeenkomsten in woorden tussen Luc. 23,49 en Ps. 87[88],9a in de Septuaginta is duidelijk te traceren. Een vergelijking met de passieteksten in de andere evangeliën maakt duidelijk dat deze allusie met Ps. 88,9 alleen in Luc. 23,49 te vinden. Ze gaat in Luc. 23,49 direct vooraf aan de beschrijving dat de vrouwen die Hem volgden, getuige waren van deze gebeurtenissen.²⁵⁸ Deze beschrijving van de vrouwen in het tweede deel van de tekst laat zich grammaticaal lastig verbinden met de bekenden in het eerste deel van de tekst.²⁵⁹ Het zien van de volgende vrouwen wordt in Luc. 23,55 herhaald. Deze herhaling pleit ervoor om dat 'zien van de volgende vrouwen' als structurerend element in de tekst te lezen. Een element dat de overgang markeert van het ene venster naar het andere venster in het passieverhaal en een element dat door de herhaling leidt tot vertraging in het verhaal.

²⁵⁵ PEELS, 'Hoe leest gij?', in: *ThRef* 52, 253.

²⁵⁶ ALKIER, 'Intertextuality and the Semiotics of Biblical Texts', 9.

²⁵⁷ MOYISE, 'Intertextuality and Historical Approaches', 31.

²⁵⁸ In de andere evangeliën wordt alleen melding gemaakt van de aanwezigheid van de vrouwen bij het lijden en sterven van Jezus (Mat. 27,55-56; Mark. 15,40-41 en Joh. 19,25-27).

²⁵⁹ Zo: BOVON, *Lukas 4*, 494-495, pace: BROWN, *The Dead of the Messiah*, 1171; FITZMYER, *Luke X-XXIV*, 1521.

Het ‘zien van de volgende vrouwen’ is te gebruiken als leessleutel voor het passieverhaal. Met het zien dat ‘alle vertrouwelingen op afstand stonden’ betreft Lucas Psalm 88 in de beschouwing van de gebeurtenissen op Golgotha. Die laten zich beschrijven in de beeldtaal van Psalm 88. De duisternis die viel over de kruisheuvel (Luc. 23,44-45) is te vereenzelvigen met de duisternis die Psalm 88 beheerst in alle drie de delen van het lied; het kwijnen van het oog door de ellende (Ps. 88,10a), duisternis in het land van vergetelheid (Ps. 88,13) en in het laatste deel dat zijn vertrouwing alleen de duisternis is (Ps. 88,19). Daar op de kruisheuvel voltrekt zich het oordeel van God in een theofanie van bovennatuurlijke beelden die duiden op de eschatologische dag van JHWH.²⁶⁰

Toch zijn er verschillen. Het φωνέω ‘luid roepen’ is niet het κράζω ‘schreeuwen’ (Ps. 87[88],2a.10b.14a LXX) van Jezus. In die duistere omstandigheden op Golgotha neemt Hij zelf niet Psalm 88 op de lippen om klachten te uiten of God ter verantwoording te roepen.²⁶¹ De woorden die Hij spreekt, laten zien dat Hij de regie heeft door Zijn geest in de handen van Zijn Vader te leggen. In het spreken enkele uren eerder bleek ook al dat Hij geen slachtoffer is. Hij spreekt heilsbeschikkend in het toegang verlenen van één van de andere gekruisigden tot het hemelse paradijs (Luc. 23,43).

In de duisternis van Psalm 88 blijven de wanhoopsvragen onbeantwoord (Ps. 88,10-13) en blijft de klemmende vraag ‘waar is God?’ In het zien op Christus krijgen deze indringende vragen naar de goedertierenheid, trouw, wonderen en gerechtigheid van JHWH onbegrijpelijke antwoorden. In de paradox van de drie uur durende duisternis van verberging, onthult zich door het scheuren van het tempelgordijn de *Deus Absconditus*.²⁶² Het naderen tot de dood en dalen in het graf is voor de ‘ik-figuur’ in Psalm 88 een verschrikking waar elke herinnering verdwenen is (Ps. 88,6). Zo niet voor Jezus: Hij kan de biddende medekruiseling bevestigen dat Hij deze man zal gedenken, zodat deze in het paradijs zal komen. Wat de dood en het graf is voor de ‘ik-figuur’ in Psalm 88, is dat het niet voor Jezus in Lucas 23.

De gebeurtenissen op Golgotha laten zich beschrijven met beelden van Psalm 88, maar Luc. 23,49 contrasteert met de wanhoop van Psalm 88. Daarmee is het niet mogelijk om de ‘ik-figuur’ uit Psalm 88 te identificeren met de lijdende en stervende Jezus. De betekenis van deze verbinding is dat Jezus door Zijn dood, begraving en opstanding het antwoord is op de vragen van het lijden. Hij heeft de macht van Sheol verslagen en de scheiding tussen God en mens weggenomen.²⁶³

²⁶⁰ BOVON, *Lukas 4*, 487.

²⁶¹ Opvallend is dat het citaat uit Ps. 22,2 dat in Mat. 27,46 en Mark. 15,34 is opgenomen hier ontbreekt. In plaats daarvan vermeldt uitsluitend Lucas in Luc. 23,46 de woorden die Jezus uitspreekt bij het geven van Zijn geest.

²⁶² BOVON, *Lukas 4*, 488.

²⁶³ THORNHILL, ‘A Theology of Psalm 88’, 56.

4.3.2. Bijbels theologische lijnen in het Nieuwe Testament

In de voortgaande openbaring van de Bijbel staat niet zozeer de oplossing van het kwaad centraal maar de verlossing van het kwaad. Het lijden en het kwaad zijn een centraal thema in Oude en Nieuwe Testament, maar niet in de zin dat er over gefilosofeerd wordt. In de teksten die uitdrukking geven aan diepe ellende, is er het roepen tot, hopen op en verwachten van God. Het **thema van het ‘waarom van het lijden’ en de vraag ‘waar is God’ in het lijden gaat vanuit het Oude Testament mee naar het Nieuwe Testament**

Het lijden blijft ook in het Nieuwe Testament een realiteit waar mee geworsteld wordt; niet op alle vragen is een antwoord voorhanden (1 Kor. 13,12; 1 Joh. 3,2). De reactie van Jezus op de dood van Lazarus is zeer emotioneel en vol van verzet en woede om dat lijden (Joh. 11,33-38). En ook Hij huiverde bij het vooruitzicht van het grote lijden wat stond te gebeuren (Mat. 26,37-42). Ook stelde **Hij midden in het lijden de vraag naar het ‘waarom’ (Mat. 27,45; Marc. 15,34). De ervaring van het lijden maakt op een pijnlijke manier de gebrokenheid zichtbaar in deze wereld. Een gebrokenheid waar Jezus midden in heeft gestaan en beslissend in heeft ingegrepen door in het lijden onder te gaan tot in de duisternis van de dood. Maar in Zijn opstanding is gebleken dat de dood, het lijden en de duisternis niet het laatste woord hebben. Het vertrouwen op de gerechtigheid en de wijsheid van JHWH, wat te horen is in het Oude Testament, heeft zijn bevestiging gekregen in Christus (1 Kor. 1,30).**

4.3.3. Conclusie Psalm 88 in nieuwtestamentisch perspectief

Een lezing van Psalm 88 vanuit het Nieuwe Testament laat de concreetheid en de bitterheid van het lijden en de ervaring van Godsverlatenheid staan. Maar het geheel van JHWH's **openbaring laat zien dat het laatste woord van Psalm 88 wel het laatste wanhopige woord van een mens in het leven hier en nu kan zijn, maar dat duisternis niet het laatste woord van God is. Hij heeft zich uitgesproken in Zijn Zoon (Hebr. 1,1).**

Deze Christus is in het lijden ondergegaan. Daar waar het lijden tot een hoogtepunt komt in de verlatenheid van het duister op Golgotha zien de vrouwen dat Hij van al zijn bekenden is verlaten. **Zij zien Hem getekend als de ‘ik-figuur’ uit Psalm 88. Zelf neemt Christus deze psalm in Lucas 23 niet op de lippen.**

FUNDAMENTA
EIVS IN MONTIBUS SCIS
DILIGIT DNS PORTASSION
SUPER OMNIA TABERNACU
LA IACOB

CLORIOS ADICTAS UNDE
CIVITAS DNI

DIAPSALMA

MEMOREROR ABIBI
LONIS SCIENTIBUS ME

ECCE ALIENIGENAE ET TYRUS
ET POPULUS AETHYOPUM
HI FUERUNT ILLIC

NUMQUID SION DICIT HO
MO ITHOMONATU SE SION
EA ET IPSE FUNDAVIT EAM

ALTISSIMUS
DNS NARRABIT IN SCRIPTU
RIS POPULORUM ET PRIN
CIPUM HORUM QUI FU
ERUNT IN EA

DIAPSALMA

SICUT LAETANTUR OMNIA
HABITATIO IN TE

LXXXVII CANTICUM
PSALMI FILII SCORE

DNES SALUTIS MEAE
IN DIE CLAMAUI ET NOC
TE COR AMTE

IN TRES IN CONSPECTU TUO
ORATIO MEA INCLINAVI
RE MITUA MADRECE MEA

QUIA REPLETA EST MALIS ANI
MAMEA ET VITAMEA

IN FINEM PROME
LETH AD RESPON
SUS IN FERNO AD PROPINQUA
UIT

AESTIMATUS SUM CUM DES
CENDENTIBUS IN LACUM
FACTUS SUM SICUT HOMO
SINE ADIUTORIO INTER MOR
TUOS LIBER

SICUT VULNERATI DORMIEN

DENDUM IN TELLEC
TUSAE MANEZ RAITAE
TES IN SEPULCHRIS QUORUM
NON EST MEMORAM PLIUS
ET IPSI DEMANUTUARE PUL
SISUNT

POSUERUNT ME IN LACU IN
FERIORI IN TENEBROSIS
ET IN UMBRA MORTIS

SUPER ME CONFIRMATUS EST

5. Evaluatie en conclusies

In dit hoofdstuk evalueer ik de resultaten van de tekstanalyse en van de lezing in context. Eerst geef ik in de paragrafen 5.1 tot en met 5.3 per deelvraag zowel een evaluatie van de gebruikte onderzoeksmethoden (formeel) als een samenvattend overzicht van mijn bevindingen (inhoudelijk). Na evaluatie en conclusie ter zake van de eerste drie deelvragen volgt in paragraaf 5.4 de bespreking en evaluatie inzake de vierde deelvraag over het messiaans lezen van Psalm 88. Zoals uiteengezet in paragraaf 1.4.4 kan beantwoording van de vierde deelvraag plaatsvinden nadat de eerste drie deelvragen zijn beantwoord. Ten slotte volgen in paragraaf 5.5 conclusies ten aanzien van de beantwoording van de onderzoeksvraag.

5.1. Historisch-grammaticale analyse (deelvraag 1)

De eerste deelvraag luidt als volgt:

Wat is de boodschap en betekenis van Psalm 88 na historisch-grammaticale analyse van de Hebreeuwse tekst van dit lied?

Om deze vraag te beantwoorden is een tekstuele analyse uitgevoerd. Deze analyse is uitgevoerd volgens het hermeneutische model van Talstra.²⁶⁴

Formeel

Het model van Talstra dwingt de exegeet om de Bijbeltekst als literatuur te lezen volgens de regels van de Hebreeuwse taal. Deze aanpak van algemene taalexpressie naar bijzondere details in een **tekst voorkomt dat bij voorbaat elementen als ‘bijzonder’ worden bestempeld** die feitelijk een gebruikelijke Hebreeuwse manier van uitdrukken zijn. Deze leesstrategie heeft mij ervoor behoed een vocatief als iets bijzonders te beschouwen. In het Hebreeuws blijkt dat niet zo bijzonder te zijn. Wel bleek dat de wijze waarop de vocatieven in de zinsdelen van Psalm 88 zijn geplaatst, afwijkend zijn. Daarnaast vraagt dit model om alle instrumenten van de exegese in te zetten. Het hele instrumentarium is nodig om de tekst te analyseren. Tijdens de analyse bleek de volgorde van de stappen van belang. Elke nieuwe stap haakt in op de voorgaande stap. Dit gebruik van het exegetische instrumentarium in de logische volgorde van algemeen naar bijzonder, maakt het

²⁶⁴ Zie voor een uiteenzetting paragraaf 1.4.1 van deze masterthesis.

mogelijk om alle aspecten die van belang zijn boven tafel te krijgen en af te wegen. Een methode dus die bijdraagt aan een exegese die diep graaft, grondig weegt en liever langer luistert.

Bij tekstanalyse volgens het model Talstra wil ik een aantal kanttekeningen plaatsen. Het valt op dat Talstra het vergelijken van andere tekstgetuigen gebruikt om inzicht te krijgen in de godsdiensthistorische ontwikkeling van Israël's context. Maar het stellen van vragen naar de diachronie van een tekst lijkt beter te passen bij historische teksten dan bij poëtische teksten. Bij de uitwerking heb ik het lezen van teksten in andere teksttradities op twee manieren gedaan. Deze teksten zijn gebruikt om de tekstkritische aantekeningen van de *Biblia Hebraica Stuttgartensia* te wegen en te verwerken bij de vertaling in hoofdstuk 2. Daarnaast zijn deze teksten op een ander punt in het model van Talstra nogmaals gelezen, namelijk daar waar voor hem de interpretatiefase begint: de tekst in de gemeenschap van oude lezers (paragraaf 3.4.1 - 3.4.3).

Diachrone lezing van de tekst leverde 'frictie' op bij het verwerken van de opbrengst van andere kritische methodes. De benadering die Talstra uitwerkt in zijn model is sterk gericht op historische teksten, maar lijkt minder goed te passen bij het psalmenonderzoek. Dat blijkt ook uit de uitwerking die Talstra zelf geeft van zijn model bij de twee psalmen die hij bij wijze van exemplaar exegetiseert. Daar is dit punt globaal uitgewerkt.²⁶⁵

Ondanks dat er nagenoeg geen aanknopingspunten zijn voor een diachrone analyse van Psalm 88, heb ik de benaming van de stappen in het exegeseprocess niet aangepast. Deze stappen volgen rechtstreeks uit het hermeneutisch model van Talstra.

Het laatste onderdeel van Talstra's hermeneutisch model is de beweging naar 'nieuwe lezers' van de tekst. Hij maakt deze stap omdat een tekst niet neutraal gelezen kan worden. Volgens hem is het methodisch van belang dat de exegeet de fictie van een universele en neutrale lezer opgeeft. Interpretatie vindt plaats in de context van de lezer. Zo voegt de exegeet zich als 'nieuwe lezer' in de gemeenschap waarbinnen de tekst overgeleverd en gelezen wordt.²⁶⁶ Deze verbinding tussen exegetische ambachtelijkheid en contextuele interpretatie van de tekst is een loffelijk streven. Echter de uitwerking van lezing binnen de kring van 'nieuwe lezers' als sluitstuk van tekstanalyse levert nieuwe vragen op. Want wat zijn dan de criteria voor het bepalen van de kring van 'nieuwe lezers'? Is dat alleen te relateren aan de gemeenschap waar de exegeet zelf onderdeel van uitmaakt? En hoe klinkt de uitleg uit voorgaande eeuwen daarin mee? Het valt op dat in de vijf uitgewerkte voorbeelden van Talstra zelf, dit laatste onderdeel van de tekstlezing in zijn monografie beperkt is gebleven tot het maken van een enkele opmerking.²⁶⁷ In lijn met de uitwerking van Talstra heb ik in deze studie de bespreking van 'nieuwe lezers' beperkt gehouden tot een enkele opmerking over de vroege kerk, de Middeleeuwen en de Reformatie. Te beperkt om algemene uitspraken te kunnen

²⁶⁵ TALSTRA, *Oude en Nieuwe Lezers*, 287-289, 300.

²⁶⁶ TALSTRA, *Oude en Nieuwe Lezers*, 120.

²⁶⁷ TALSTRA, *Oude en Nieuwe Lezers*, 192-198, 239-241, 276-279, 290-291, 302-303.

doen over de uitleg en toe-eigening van Psalm 88 in die periode, maar het geeft een idee van hoe dit lied in deze periode onder andere is uitgelegd. Het uitwerken van dit onderdeel vraagt om een afzonderlijke studie.

Inhoudelijk

Na analyse van de taalexpressie en de syntactische structuur blijkt Ps. 88 uit vier delen te zijn samengesteld: een opschrift (Ps. 88,1) gevolgd door een klaaglied verdeeld in drie strofen (Ps. 88,2-10a; Ps. 88,10bc-13 en Ps. 88,14-19). De drie strofen laten een gelijke opbouw zien. Ze **beginnen met een vocatief waarin de ‘ik-figuur’** JHWH aanroept en sluiten af met een element van duisternis. In elk van de drie strofen richt de bidder het woord tot JHWH. Maar nergens in het lied is een spoor van hoop of verwachting op antwoord verwoord. Elk van deze drie strofen op zich is te lezen als een afdaling naar de duisternis. De compositie van deze **drie trappen brengt de ‘ik-figuur’ van een unieke, hoopvolle belijdenis dat JHWH de God van zijn heil is, tot de wanhoop van duisternis.**

De eerste en de derde strofe bestaan uit klachten die de situatie van de ‘ik-figuur’ beschrijven. In de tweede strofe stelt de dichter zes vragen aan JHWH. Het verschil tussen de strofen is syntactisch zichtbaar gemaakt door het gebruik van *yiqtol*-vormen in de tweede strofe en voornamelijk *qatal*-vormen in de twee buitenste strofen. Deze syntactische compositie suggereert een meer centrale positionering van de tweede strofe ten opzichte van de eerste en de derde strofe van Psalm 88.

Deze positionering blijkt ook uit het gebruik van de pronominale aanduidingen. In het eerste en derde deel van de psalm is het na de inzet met **de vocatief een voortdurend gebruik van ‘ik’ en ‘mij(n)’ tegenover ‘U’ en ‘uw’, in het middendeel is het alleen ‘U’ en ‘Uw’.** Dit verschil tussen het middendeel en de twee buitenste delen is nader onderbouwd met de gegevens die de detailexegese opgeleverd heeft. De woordkeus in de vragen van het middendeel refereert aan de uitgewerkte beelden in het eerste en het tweede deel; inhoudelijk versterken deze beelden de gestelde vragen.

De vragen in het middendeel van de psalm krijgen impliciet antwoord. Zo lijkt de plaatsing van de muzieknotatie *selah* bedoeld om een stilte te laten vallen. Een stilte waaruit blijkt dat de **‘ik-figuur’** aan zichzelf is overgelaten. De intensivering en verdieping van de klachten in het derde deel zijn ook een subtiele aanwijzing dat de **‘ik-figuur’ zelf de vragen uit Ps. 88,10bc-13 voorshands negatief heeft beantwoord.** Dat blijkt ook uit de herhaling van de vocatief in de derde strofe (Ps. 88,14a en Ps. 88,15a). Ook de uitroep van het **‘waarom’** suggereert dat de smekeling verwacht dat het antwoord negatief zal zijn.

In Psalm 88 is de **‘ik-figuur’** alleen overgebleven, anderen zijn er niet (meer) bij. In zijn roepen en schreeuwen zoekt de dichter de aandacht van JHWH. Uit de syntactische structuur van de psalm blijkt de ongelijkheid tussen JHWH en de **‘ik-figuur’.** Er is een overwicht van ‘U’ en ‘Uw’ ten opzichte van ‘ik’, ‘mij’ en ‘mijn’. Het lied rept niet over het spreken van JHWH, over Zijn handelen des te meer. De **‘ik-figuur’** schrijft de ellendige situatie toe aan het handelen van God.

De toe-eigening van het lied en de duiding van de boodschap door ‘oude en nieuwe lezers’ is verschillend. Uit de Targum blijkt een lezing in de context van de ballingschap. De Rabbijnse traditie zoekt met de lezing van deze psalm aansluiting bij de wijsheidsliteratuur. Het lijkt erop dat de christelijke kerk tot in de Middeleeuwen de ‘ik-figuur’ uit deze psalm geïdentificeerd heeft met de lijdende Christus. In de tijd van de Reformatie nemen exegeten van deze lezing afstand.

Het antwoord op de eerste deelvraag laat zich als volgt samenvatten:

Psalm 88 is een uiting van een ‘ik-figuur’ die zich verbonden weet met JHWH, bij JHWH zijn ellendige situatie uitschreeuwt, Hem verantwoordelijk houdt voor de misère en zijn Verbondsgod smeekt om redding. Uiteindelijk trekt de ‘ik-figuur’ zelf de conclusie dat zijn God van heil niet hoort en geen heil brengt. Er blijft niets anders over dan duisternis. Het verschil tussen ‘hoop’ en ‘wanhoop’ is in Psalm 88 groot. Het lied zet in met hoop omdat JHWH, de God is van zijn heil, het einde van de psalm is wanhoop in duisternis. Deze twee uitersten in verwoording door een gelovige is uniek in de taal van het Oude Testament. Psalm 88 is de enige tekst in het Oude Testament waar een gelovige zich zo het heil van JHWH toe-eigent, maar het is ook het enige oudtestamentische gebed dat zo uitzichtloos eindigt.

5.2. Lezing in de context van het Psalter (deelvraag 2)

De tweede deelvraag luidt als volgt:

Welke consequenties heeft het verstaan en het verdisconteren van de plaats van Psalm 88 in het geheel van het Psalter voor de exegese van deze psalm?

Formeel

Het lezen van Psalm 88 in de context van het Psalter levert waardevolle inzichten op. Het geheel is meer dan som van de delen. Daarbij maak ik wel de kanttekening dat lezing in context pas zinvol is na een grondige tekstanalyse. Een analyse van de tekst in context bouwt verder op de resultaten van de historisch-grammaticale analyse van de tekst. Het is dus eerst psalmexegese en dan psalterexegese.²⁶⁸

Psalm 88 heb ik eerst gelezen in de macrostructuur van het Psalter en vervolgens in de microstructuren van de aansluitende Psalm 89, respectievelijk de voorliggende collectie van Korachietische psalmen. Bij lezing in de macrostructuur staan thema’s van Thora en koningschap centraal. Dat zijn niet de thema’s die in Psalm 88 aan de orde komen. Toch geeft Psalm 88 kleur en inhoud aan deze thema’s. De uitwerking van deze grote thema’s in het vervolg van het Psalter in Boek IV en Boek V beantwoorden de vragen en klachten van het lied.

²⁶⁸ Zie de discussie tussen Zenger en Gerstenberger zoals uitgewerkt in paragraaf 4.1.1.

Niet alleen de macrostructuur van het psalmboek kleurt Psalm 88 verder in. Dat doet ook de microstructuur van de omliggende psalmen. De idiomatische en thematische verbindingen zijn evident. De verbindingen in de microstructuur laten de diepte van het lied nog meer uitkomen.

Inhoudelijk

Psalm 88 is redactioneel geplaatst in Boek III (Ps. 73-89) van het psalmboek waar het thema van de ballingschap centraal staat.²⁶⁹ Psalm 88 heeft in de uitwerking van de thematiek van de ondergang de functie van de individuele klacht over de verschrikkingen van deze nationale ramp. In deze situatie appelleert het individu aan de trouw van Zijn Verbondsgod, maar krijgt geen antwoord. Psalm 88 zet de beloften van JHWH onder spanning en eindigt samen met Psalm 89 met een wachten in stilte op wat komen gaat. In het vervolg van het Psalter blijkt God Zijn beloften niet vergeten te zijn; de wanhoop in duisternis krijgt antwoord in de eschatologische hoop op het koningschap van JHWH.

De verbinding tussen Psalm 88 en 89 blijkt uit de diverse overeenkomende woorden en thema's. Deze twee liederen zijn als klaagzangen redactioneel als doublet in het psalmboek geplaatst. Psalm 88 is de individuele klacht en het tweede deel van Psalm 89 is de klacht van de gemeenschap. Deze beide klachten omkransen als contrast de beloften van JHWH in Zijn zorg en ondersteuning van de gezalfde davidide (Ps. 89,2-38). Psalm 88 en 89 zijn redactioneel samen geplaatst om de alomvattendheid van de klacht te onderstrepen.

Psalm 88 is daarnaast onderdeel van een collectie Korachietische psalmen (Ps. 84-88). In deze collectie wisselen hoop en wanhoop elkaar af. In de opbouw van deze verzameling spiegelen de beelden van de verschillende psalmen zich. Het beeld wisselt van positief naar negatief. Psalm 88 is in deze collectie een duister slotakkoord waarin de hoop is omgeslagen in wanhoop.

Het antwoord op de tweede deelvraag laat zich als volgt samenvatten:

De wanhoop in de duisternis klinkt in het Psalter tegen de achtergrond van de Babylonische ballingschap die in de zesde eeuw voor Christus zich voltrok. De scherpte van dit gebed is onderstreept in de verbinding met Psalm 89 en de opbouw van de collectie Korachietische liederen (Ps. 84-88). Met het beroep op 'JHWH, de God van zijn heil' klampt de 'ik-figuur' zich vast aan Gods beloften; maar deze lijken ijdel te zijn. Duisternis is het laatste woord in Psalm 88, maar niet het laatste woord van JHWH in het Psalter. Na de stilte van de duisternis volgt de hoop op de het koningschap van JHWH in Boek IV en Boek V van het Psalter.

²⁶⁹ Zie paragraaf 4.1.3 voor een verdere uitwerking van de macrostructuur van het psalmboek.

5.3. Lezing in de context van Oude en Nieuwe Testament (deelvraag 3)

De derde deelvraag luidt als volgt:

Hoe is Psalm 88 te lezen in canoniek verband van het Oude en Nieuwe Testament?

Formeel

De vraag naar God in het lijden, danwel het waarom van lijden is met name te lezen in de wijsheidsliteratuur. In deze literatuur is gezocht naar klachten van 'ik-figuren' die vergelijkbaar zijn met de klachten van de 'ik-figuur' in Psalm 88. De klachten in Job en Klaagliederen springen het meest in het oog. Dat neemt niet weg dat de klacht in het Oude Testament breder voorkomt. Maar in deze beperkte studie heb ik ervoor gekozen om het onderzoek toe te spitsen op de klacht van het individu. Deze focus is verdedigbaar omdat Psalm 88 ook een individuele klacht betreft.

Tussen Luc. 23,49a en Ps. 88,9a lees ik een intertekstuele relatie. Psalm 88 klinkt mee in het lijdensverhaal van Lucas. Bij het uitwerken en duiden van deze intertekstualiteit heb ik gezocht naar beelden en begrippen in deze twee teksten die overeenkomen of contrasteren. Aandachtspunt hierbij is de vaststelling van de grenzen van de perikoop in Luc. 23,49. In de teksteditie van *Nestle-Aland*²⁸ van het Nieuwe Testament staat Luc. 23,49 als 'losse' tekst tussen twee tekstgedeelten in. De keuze om Luc. 23,49b en Luc. 23,55 als leessleutel te hanteren, bracht mij bij een perikoopafbakening van Luc. 23,33-56.

Inhoudelijk

De klachten van Psalm 88 staan niet op zichzelf in de Bijbel. Evenals voor de 'ik-figuur' uit Psalm 88 blijft het waarom van de ellende voor Job onduidelijk. En met Klaagliederen deelt Psalm 88 de overtuiging dat JHWH degene is die het kwaad heeft toegeschikt. De verscheidenheid van klachten in het Oude Testament laat zien dat er voor de gelovigen een veelkleurigheid aan verwoording beschikbaar is om alle nood en ellende uit te zeggen voor het aangezicht van JHWH.

De intertekstuele verbinding tussen Psalm 88 en Luc. 23,33-56 maakt duidelijk dat de vrouwen de lijdende Jezus zien als de 'ik-figuur' uit Psalm 88. De vergelijkbare beelden duisternis en verlatenheid uit Psalm 88 in de Luc. 23,33-56 onderstrepen dat. Maar Jezus neemt zelf Psalm 88 niet op de lippen. En uit de beschrijving van de gebeurtenissen op Golgotha blijkt dat in de verhulling van de duisternis God zichzelf op een onnavolgbare wijze openbaart.

Het antwoord op de derde deelvraag laat zich als volgt samenvatten:

Een lezing van Psalm 88 vanuit het geheel van Oude en Nieuwe Testament laat de concreetheid en de bitterheid van het lijden en de ervaring van Godverlatenheid staan. Maar het geheel van JHWH's openbaring laat zien dat het laatste woord van Psalm 88 wel het laatste wanhopige woord van een

mens in het leven hier en nu kan zijn, maar dat duisternis niet het laatste woord van God is. Hij heeft zich uitgesproken in Zijn Zoon die in het lijden is ondergegaan en uit de dood is opgestaan.

5.4. Messiaanse lezing van Psalm 88 (deelvraag 4)

Na de historisch-grammaticale analyse en de lezing van Psalm 88 in de context van Psalter, Oude en Nieuwe Testament kom ik toe aan het beantwoorden van de vierde deelvraag:

Is een messiaanse lezing van Psalm 88 mogelijk, verantwoord of juist gewenst?

Deze vraag is ingegeven doordat het lijden van Christus zo lijkt te passen bij de verwoording van de klacht in Psalm 88. Als deze vraag bevestigend kan worden beantwoord, is verklaarbaar waarom deze psalm in duisternis eindigt. Het lijden van Jezus was immers uniek en onvergelijkbaar; zo diep en zo duister hoeven mensen dat niet te ondergaan. En toch levert een exclusieve identificatie van Psalm 88 met Christus vragen op. Waaruit blijkt het dan dat psalmdichter deze psalm uitsluitend gedicht heeft met het oog op de messias die nog komen moest?

Het is in deze psalm een onbekende ‘ik-figuur’ die vanuit een situatie van nood en ellende klaagt tot JHWH. De identiteit van deze ‘ik-figuur’ is niet te achterhalen door middel van historisch-grammaticale analyse. Ik concludeer dan ook dat, op basis van de uitkomst van tekstanalyse, deze psalm geen aanknopingspunt geeft om dit lied messiaans te lezen.

Psalm 88 en 89 fungeren als een doublet waarmee de intensiteit van de klachten in deze beide liederen toeneemt. Bij de contextuele lezing van Psalm 88 is nagegaan of de verbinding tussen deze twee psalmen betekent dat de gezalfde davidide uit Psalm 89 **dezelfde is als de ‘ik-figuur’ in Psalm 88**. Zoals ik uiteen heb gezet in paragraaf 4.1.4 is deze relatie op basis van de thematiek en het woordgebruik in de beide psalmen niet te leggen. Immers de aanspreekwijze ‘God van mijn heil’, of ‘Rots van mijn heil’ is in het Oude Testament niet specifiek voorbehouden voor de gezalfde davidide. Ook is de verwerping van de gezalfde davidide in Psalm 89 een andere, meer omvattende verwerping dan de verwerping van de ‘ik-figuur’ in Psalm 88. Ten slotte is het beeld van de tegenstander in deze twee psalmen verschillend. In Psalm 89 is expliciet sprake van vijanden van de gezalfde davidide, die ook de vijanden van JHWH zijn. In Psalm 88 is JHWH impliciet de vijand van de ‘ik-figuur’. Deze gegevens pleiten niet voor een messiaanse lezing van Psalm 88.

Zoals uiteengezet in paragraaf 4.3.1 is er een intertekstuele relatie tussen Psalm 88 en Luc. 23,33-56. Met deze intertekstualiteit is het niet mogelijk om zonder meer de lijdende Christus te identificeren met de ‘ik-figuur’ uit Psalm 88. Het is vanuit het perspectief van de toekijkende vrouwen dat Psalm 88 meeklinkt in de tekst van Lucas 23. Een perspectief wat onderstreept wordt door de omstandigheden van duisternis en verlatenheid. Maar in Luc. 23,33-56 neemt Jezus zelf Psalm 88 niet op de lippen. Zijn spreken in Luc. 23,33-56 is juist het tegendeel van Psalm 88. Deze intertekstualiteit geeft geen aanknopingspunt voor een messiaanse lezing van Psalm 88.

Zowel Psalm 88, als de context in het Psalter en de intertekstuele verbinding met Luc. 23,33-56 geven geen aanknopingspunten voor een messiaanse lezing. Wel geeft de redactionele plaatsing van het lied in het Psalter en de intertekstuele verbinding met Lucas 23 aanleiding om de psalm te lezen vanuit een messiaans verlangen. Een uitzien dat de vragen in Ps. 88,11-13 positief beantwoord worden, in plaats dat het antwoord voorshands negatief zal zijn. Dit hoopvolle verlangen klinkt ook in het psalmboek zoals het koningschap van JHWH in Boek IV en Boek V bezongen wordt (paragraaf 4.1.3). Dat messiaanse verlangen klinkt ook in de grondhouding van de wijsheidsliteratuur (paragraaf 4.2). In Luc. 23,33-56 krijgt dat verlangen een antwoord in de paradox van onthulling in de duisternis op Golgotha. Geen wanhoop, maar hoop in duisternis!

Het antwoord op de vierde deelvraag laat zich als volgt samenvatten:

De historisch-grammaticale analyse en de lezing in context van de Bijbel geeft geen aanknopingspunten voor een messiaanse lezing van Psalm 88. Dit lied laat zich in de context van de Bijbel wel lezen als een uiting van messiaans verlangen.

5.5. Boodschap en betekenis van Psalm 88

Na evaluatie van het onderzoek en de samenvattende bespreking van antwoorden op de deelvragen sluit ik in deze paragraaf af door een antwoord te geven op de hoofdvraag van deze studie:

Wat is de boodschap en betekenis van Psalm 88 in het 'Psalter van Israël', zowel in historisch-grammaticaal opzicht als in canoniek perspectief?

Psalm 88 is een uiting van een 'ik-figuur' die zich verbonden weet met JHWH, bij Hem zijn ellendige situatie uitschreeuwt, God verantwoordelijk houdt voor de misère en zijn Verbondsgod smeekt om redding. Met het zich beroepen op de God van zijn heil klampt de 'ik-figuur' zich vast aan Gods beloften; maar voor de bidder lijken die ijdel te zijn. Uiteindelijk trekt de 'ik-figuur' zelf de conclusie dat zijn God van heil niet hoort en geen heil brengt. Er blijft niets anders dan duisternis over. Deze wanhoop in duisternis klinkt in het Psalter tegen de achtergrond van de Babylonische ballingschap die volk en vorstenhuis in de zesde eeuw voor Christus overspoelde. Duisternis is het laatste woord in Psalm 88, maar niet het laatste woord van JHWH. Het Psalter vervolgt met de hoop op de het koningschap van JHWH.

De concreetheid en de bitterheid van het lijden en de ervaring van Godverlatenheid is realiteit in Oude en Nieuwe Testament. Maar het geheel van JHWH's openbaring laat, net als het Psalter, zien dat het laatste woord van Psalm 88 wel het laatste wanhopige woord van een mens in het leven hier en nu kan zijn, maar dat duisternis niet het laatste woord van God is. Hij heeft zich uitgesproken in Zijn Zoon die in het lijden is ondergegaan en uit de dood is opgestaan. En dat spreken door Zijn Zoon geeft hoop, zelfs in wanhoop van de duisternis.

Zoals uiteengezet in paragraaf 5.4 is een unieke identificatie met de 'ik-figuur' niet te onderbouwen. Daarmee is Psalm 88 een lied met de mogelijkheid van een universele toe-eigening. De eerste vocatief van het lied is een geloofsuitspraak. Het is een lied dat is overgeleverd in Israëls Psalter om toe te eigenen door gelovigen in wanhopige omstandigheden. Met dit lied geeft JHWH Zijn gelovigen taal om de klachten en verwijten aan Hem te verwoorden. Het geheel van Gods openbaring laat zien dat het lijden niet komt doordat God de dingen uit de hand lopen. Hij verbergt zich soms wel, maar onttrekt zich niet aan Zijn gelovigen. Hoop op JHWH in de wanhoop van de duisternis is in de voortgang van de openbaring geen luchtspiegeling, maar realiteit gebleken. **Want in Golgotha's duisternis onthulde God de Vader zich als geopende toegang voor de gelovigen.**

Wanhoop in duisternis? Hoop in duisternis!

Samenvatting

Deze masterthesis presenteert de uitkomst van tekstanalyse en lezing in context van Psalm 88. In hoofdstuk 1 werk ik de onderzoeksvraag uit, geef ik een overzicht van de forskningsgeschiede en zet ik de methode van onderzoek uiteen.

In hoofdstuk 2 biedt ik de Hebreeuwse tekst van de psalm met een geannoteerde vertaling. Vervolgens ga ik in hoofdstuk 3 in op de vraag wat de boodschap en betekenis is van Psalm 88 na historisch-grammaticale analyse van de Hebreeuwse tekst van dit lied. Zoals uiteengezet in paragraaf 1.4.1 analyseer ik de tekst volgens het hermeneutische model van Talstra. De conclusie van deze analyse is dat Psalm 88 een is uiting van een ‘ik-figuur’ die zich verbonden weet met JHWH, bij JHWH zijn ellendige situatie uitschreeuwt, Hem verantwoordelijk houdt voor de misère en zijn Verbondsgod smeekt om redding. Uiteindelijk trekt de ‘ik-figuur’ zelf de conclusie dat zijn ‘God van heil’ niet hoort en geen heil brengt. Er blijft niets anders over dan duisternis. Het verschil tussen ‘hoop’ en ‘wanhoop’ is in Psalm 88 groot. Het lied zet in met hoop: ‘JHWH, de God van mijn heil’, maar het einde van de psalm is wanhoop in ‘duisternis’. Deze twee uitersten in verwoording door een gelovige is uniek in de taal van het Oude Testament. Psalm 88 is de enige tekst in het Oude Testament waar een gelovige zich zo het heil van JHWH toe-eigent, maar het is ook het enige oudtestamentische gebed dat zo uitzichtloos eindigt.

In hoofdstuk 4 lees ik Psalm 88 in de context van het Psalter en de context van Oude en Nieuwe Testament. Voor deze canonieke lezing van Psalm 88 sluit ik aan bij de nieuwe psalmenonderzoek dat sinds de jaren 80 van de vorige eeuw een hoge vlucht heeft genomen. De consequentie voor het verstaan en het verdisconteren van de plaats van Psalm 88 in het geheel van het Psalter voor de exegese van deze psalm is dat de wanhoop in duisternis van Psalm 88 klinkt tegen de achtergrond van de ballingschap die in de zesde eeuw voor Christus zich voltrok. De scherpte van dit gebed is onderstreept in de verbinding met Psalm 89 en de opbouw van de collectie Korachietische liederen (Ps. 84-88). De ‘ik-figuur’ klampt zich vast aan Gods beloften; maar deze lijken ijdel te zijn. Duisternis is het laatste woord in Psalm 88, maar niet het laatste woord van JHWH in het Psalter. Na de stilte van de duisternis volgt de hoop op de het koningschap van JHWH in Boek IV en Boek V van het Psalter.

Naast lezing in het Psalter volgt de lezing van Psalm 88 in het geheel van de Bijbel. Deze lezing in de breedte van canon van Oude en Nieuwe Testament, laat de concreetheid en de bitterheid van

het lijden en de ervaring van Godverlatenheid staan. Maar het geheel van JHWH's openbaring laat zien dat het laatste woord van Psalm 88 wel het laatste wanhopige woord van een mens in het leven hier en nu kan zijn, maar dat 'duisternis' niet het laatste woord van God is. Hij heeft zich uitgesproken in Zijn Zoon die in het lijden is ondergegaan en uit de dood is opgestaan.

In hoofdstuk 5 volgt de evaluatie van de uitgevoerde tekstanalyse en de lezing in context. Dit hoofdstuk gaat in op de vraag of een messiaanse lezing van Psalm 88 mogelijk, verantwoord of juist gewenst is. Deze vraag is ingegeven doordat het lijden van Christus zo lijkt te passen bij de verwoording van de klacht in Psalm 88. Bij de historisch-grammaticale analyse van de tekst is gebleken dat de identiteit van 'ik-figuur' in deze psalm niet te achterhalen is. Het is 'iemand' die vanuit een situatie van nood en ellende klaagt tot JHWH.

Psalm 88 en 89 fungeren als een doublet waarmee de intensiteit van de klachten in deze beide liederen toeneemt. Bij de contextuele lezing van Psalm 88 is nagegaan of de verbinding tussen deze twee psalmen betekent dat de gezalfde davidide uit Psalm 89 dezelfde is als de 'ik-figuur' in Psalm 88. De conclusie is dat deze relatie op basis van de thematiek en het woordgebruik in de beide psalmen niet is te leggen. Immers de aanspreekwijze 'God van mijn heil', of 'Rots van mijn heil' is in het Oude Testament niet specifiek voorbehouden voor de gezalfde davidide. Ook is de verwerping van de gezalfde davidide in Psalm 89 een andere, meer omvattende verwerping dan de verwerping van de 'ik-figuur' in Psalm 88. Ten slotte is het beeld van de tegenstander in deze twee psalmen verschillend. In Psalm 89 is expliciet sprake van vijanden van de gezalfde davidide die ook de vijanden van JHWH zijn. In Psalm 88 is JHWH impliciet de vijand van de 'ik-figuur'. Deze gegevens pleiten niet voor een messiaanse lezing van Psalm 88.

In hoofdstuk 4 is uiteen gezet dat er een intertekstuele relatie tussen Psalm 88 en Luc. 23,33-56 te identificeren is. Echter ook met deze intertekstualiteit is het niet mogelijk om de lijdende Christus te identificeren met de 'ik-figuur' uit Psalm 88. Het is vanuit het perspectief van de toekomstige vrouwen dat Psalm 88 meeklinkt in de tekst van Lucas 23. Een perspectief wat onderstreept wordt door de omstandigheden van duisternis en verlatenheid. Maar in Luc. 23,33-56 neemt Jezus zelf Psalm 88 niet op de lippen. Zijn spreken in Luc. 23,33-56 is juist het tegendeel van Psalm 88.

Zowel Psalm 88, als de context in het Psalter en de intertekstuele verbinding met Luc. 23,33-56 geven geen aanknopingspunten voor een messiaanse lezing. Wel geeft de redactionele plaatsing van het lied in het Psalter en de intertekstuele verbinding met Lucas 23 aanleiding om de psalm te lezen vanuit een messiaans verlangen. Een uitzien dat de vragen in Ps. 88,11-13 positief beantwoord worden in plaats dat op voorhand een negatief antwoord te verwachten is. Dit hoopvolle verlangen klinkt ook in het psalmboek zoals het koningschap van JHWH in Boek IV en Boek V bezongen wordt. Dat messiaanse verlangen klinkt ook in de grondhouding van de wijsheidsliteratuur. In Luc. 23,33-56 krijgt dat verlangen een antwoord in de paradox van onthulling in de duisternis op Golgotha. Geen wanhoop, maar hoop in duisternis!

In het slot van hoofdstuk 5 volgt een antwoord op de onderzoeksvraag van deze masterthesis:

Wat is de boodschap en betekenis van de zo ‘duistere’ Psalm 88 in het ‘Psalter van Israël’, zowel in historisch-grammaticaal opzicht als in canoniek perspectief?

Psalm 88 is een uiting van een ‘ik-figuur’ die zich verbonden weet met JHWH, bij Hem zijn ellendige situatie uitschreeuwt, God verantwoordelijk houdt voor de misère en zijn Verbondsgod smeekt om redding. Met het zich beroepen op de God van zijn heil klampt de ‘ik-figuur’ zich vast aan Gods beloften; maar voor de bidder lijken die ijdel te zijn. Uiteindelijk trekt de ‘ik-figuur’ zelf de conclusie dat zijn God van heil niet hoort en geen heil brengt. Er blijft niets anders dan duisternis over. Deze wanhoop in duisternis klinkt in het Psalter tegen de achtergrond van de Babylonische ballingschap die volk en vorstenhuis in de zesde eeuw voor Christus overspoelde. Duisternis is het laatste woord in Psalm 88, maar niet het laatste woord van JHWH. Het Psalter vervolgt met de hoop op de koningschap van JHWH.

De concreetheid en de bitterheid van het lijden en de ervaring van Godverlatenheid is realiteit in Oude en Nieuwe Testament. Maar het geheel van JHWH’s openbaring laat, net als het Psalter, zien dat het laatste woord van Psalm 88 wel het laatste wanhopige woord van een mens in het leven hier en nu kan zijn, maar dat duisternis niet het laatste woord van God is. Hij heeft zich uitgesproken in Zijn Zoon die in het lijden is ondergegaan en uit de dood is opgestaan. En dat spreken door Zijn Zoon geeft hoop, zelfs in wanhoop van de duisternis.

Zoals uiteengezet is een unieke, messiaanse identificatie met de ‘ik-figuur’ niet te onderbouwen. Daarmee is Psalm 88 een lied met de mogelijkheid van een universele toe-eigening. De eerste vocatief van het lied is een geloofsuitspraak. Het is een lied dat is overgeleverd in Israëls Psalter om toe te eigenen door gelovigen in wanhopige omstandigheden. Met dit lied geeft JHWH Zijn gelovigen taal om de klachten en verwijten aan Hem te verwoorden. Het geheel van Gods openbaring laat zien dat het lijden niet komt doordat God de dingen uit de hand lopen. Hij verbergt zich soms wel, maar onttrekt zich niet aan Zijn gelovigen. Hoop op JHWH in de wanhoop van de duisternis is in de voortgang van de openbaring geen luchtspiegeling, maar realiteit gebleken.

Want in Golgotha’s duisternis onthulde God de Vader zich als geopende toegang voor de gelovigen.

Wanhoop in duisternis? Hoop in duisternis!

Taart

Hij is een alleenstaande vader. Zijn dochter heeft leukemie en dreigt dood te gaan. Op een dag loopt hij wanhopig het ziekenhuis uit, dwaalt rond, belandt in een kerk en bidt. Hij smeekt om het leven van zijn dochter en belooft God dat hij een goede vader wezen zal. Wanneer hij terugkeert naar het ziekenhuis, is zijn dochter zienderogen opgeknapt. Hij is ervan overtuigd dat God zijn gebed verhoord heeft en bestelt taart voor het verplegend personeel om het begin van het herstel te vieren. Een dag later overlijdt zijn dochter alsnog. Daar loopt hij, met zijn taart. Hij gaat terug naar de kerk en ziet het kruisbeeld hangen met daaraan degene die hem dit kunstje heeft geflikt (sic!). In zijn verdriet en pijn pakt hij de taart en smijt hem Jezus in het gezicht.

Ik lees over deze man, de hoofdpersoon uit een roman, in het boek *Als God je gebed niet verhoort* van Jerry Sitter. Woedend zeg ik: ‘Zie je wel. Dit is het tragische lot van biddende, belovende en soebattende christenen die altijd weer bedrogen uitkomen.’ Ineens zie ik mezelf staan met taart in mijn handen. Mijn taart van hoop dat de baby van mijn vriendin zou blijven leven, dat mijn andere vriendin zou genezen, dat de honger in Afrika zou verdwijnen en de wereldvrede zijn intrede zou doen. Ik mik nauwkeurig en ik gooi in één keer raak. Daar, God. Voor U. U, die een steen geeft als wij vragen om brood. En een slang, als wij vragen om vis. Waarop ik als een vod neerzak aan zijn voeten en huilend uitroep: ‘Ik wil U gewoon begrijpen, Ik wil dat uw daden helder zijn en transparant en niet met raadselen omgeven.’

Ik krijg geen antwoord. Langs de kruispaal gaat mijn blik omhoog en mijn ogen ontmoeten de zijne. Ik zie hoe zijn tranen een spoor banen langs zijn met room besmeurde wangen. In die tranen ligt het lijden van de hele wereld. De woorden besterven me op de lippen. Ik wil zeggen dat ik hem het voordeel van de twijfel geven zou. Hem toesnauwen dat ik het nog één keer met hem proberen zou. Ik fluister slechts: ‘Ik ben van U. Alles in mijn leven is van U. Ik houd van U. Ik houd van U.’

Annemarie

Gebruikte afkortingen

Afkortingen zijn volgens B.J. Collins e.a., (eds.), *The SBL Handbook of Style, For Biblical Studies en Related Disciplines* (Atlanta: SBL Press, 2014²).

Algemeen

OT	Oude Testament
NT	Nieuwe Testament
UP	University Press

Oude Testament

Ex.	Exodus
Num.	Numeri
Deut.	Deutronomium
1 Sam.	1 Samuel
2 Sam.	2 Samuel
1 Kon.	1 Koningen
1 Kron.	1 Kronieken
Job	Job
Ps.	Psalmen
Spr.	Spreuken
Pred.	Prediker
Jes.	Jesaja
Jer.	Jeremia
Klaagl.	Klaagliederen
Ezech.	Ezechiël
Hos.	Hosea
Ob.	Obadja
Jona	Jona
Hab.	Habakuk
Zach.	Zacharia

Nieuwe Testament

Mat.	Matteüs
Marc.	Marcus
Luc.	Lucas
Joh.	Johannes
Rom.	Romeinen
1. Kor	1 Korintiërs
Hebr.	Hebreeën

Apocriefe / Deutrocanonieke boeken

2 Makk.	2 Makkabeeën
Wijsh.	Wijsheid

Teksten, tekstgetuigen, vertalingen en moderne edities

4QPs ^e	Dode zee rol 4Q87c Psalms ^e		
4QPs ^t	Dode zee rol 4Q98c Psalms ^t		
ArBib	The Aramaic Bible	LXX	Septuaginta
BHS	<i>Biblia Hebraica Stuttgartensia</i>	MT	Masoretische Tekst
DSSI	<i>The Lexham Dead Sea Scrolls Hebrew-English Interlinear Bible</i>	NA ²⁸	<i>Novem Testamentum Graece</i>
		SY ^p	Peshitta
ETCBC	<i>Eep Talstra Centre for Bible and Computer</i>	Tg	Targum
		Vulg.	Vulgata

Moderne vertalingen

BGT	Bijbel in gewone taal	LXX-D	Septuaginta Deutsch
B/R	Die Schrift Verdeutscht von Martin Buber & Franz Rosenzweig	NASB NBG51	New American Standard Bible Vertaling van het Nederlands
ESV	English Standard Version		Bijbelgenootschap, 1951
HSV	Herziene Statenvertaling	NB	De Naardense Bijbel
LU12	Die Heilige Schrift nach Übersetzung Martin Luthers, 1912	NBV NIV	Nieuwe Bijbelvertaling New International Version
LU84	Die Bibel nach der Übersetzung Martin Luthers, 1984	WV95	Willibrord Vertaling

Secundaire bronnen

AB	Anchor Bible	HALOT	<i>The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament</i>
ABD	<i>Anchor Bible Dictionary</i>		
ABRL	Anchor Bible Reference Library	HThKAT	Herders Theologischer Kommentar zum Alten Testament
ACCS	Ancient Christian Commentary on Scripture	ICC	International Critical Commentary
ACEBTSup	Amsterdamse Cahiers voor Exegese en bijbelse Theologie supplement series	JRDH	<i>Journal of Religion, Disability & Health</i>
ATD	Das Alte Testament Deutsch	JSOT	<i>Journal for the Study of the Old Testament</i>
BCOTWP	Baker Commentary on the Old Testament Wisdom and Psalms	JSOTSup	Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series
BETL	Bibliotheca ephemeridum theologiarum Iovaniensium	NICOT	New International Commentary of the Old Testament
<i>BibInt</i>	<i>Biblical Interpretation</i>		
BibS(N)	Biblich-Theologische Studien (Neukirchen)	NIDOTTE	<i>New International Dictionary of Old Testament Theology & Exegesis</i>
BKAT	Biblischer Kommentar, Altes Testament	OTE PredOT	<i>Old Testament Essays</i> De prediking van het Oude Testament
BN	<i>Biblische Notizen</i>	SBOT	Studiebijbel Oude Testament
BTA	Beiträge zur Theologie des Alten Testaments	SBLABS	Society of Biblical Literature Archeology and Biblical Studies
CBSC	Cambridge Bible for School and Colleges	SBLAIL	Society of Biblical Literature Ancient Israel and Its Literature
CThR	<i>Canadian Theological Review</i>	SBLDS	Society of Biblical Literature Dissertation Series
DBIm	<i>Dictionary of Biblical Imagery</i>		
DOTWPW	<i>Dictionary of the Old Testament. Wisdom, Poetry & Writings</i>	ThRef ThWAT	<i>Theologia Reformata</i> <i>Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament</i>
DTIB	<i>Dictionary for Theological Interpretation of the Bible</i>	VTSup	Supplements to Vetus Testamentum
EKKNT	Evangelisch-katholischer Kommentar Zum Neuen Testament	WBC WMANT	World Biblical Commentary Wissenschaftliche Monographien zum Alten und Neuen Testament
ETR	<i>Etudes théologiques et religieuses</i>		
EvQ	<i>Evangelical Quarterly</i>	Wob	<i>Woordenboek voor bijbellezers</i>
FAT	Forschungen zum Alten Testament		

Bibliografie

I. Tekstuitgaven en vertalingen

4Q87 *Psalms e* (Bellingham: Lexham Press, 2010).

4Q98c *Psalms t* (Bellingham: Lexham Press, 2010).

ABEGG JR., M., e.a. (eds.), *The Dead Sea Scrolls Bible, The Oldest Known Bible Translated for the First Time into English* (New York: HarperOne, 1999).

ELLIGER, K. & W. RUDOLPH (eds.), *Biblia Hebraica Stuttgartensia* (Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1997⁵).

KAUFMAN, S.A., (ed.) *Targum Psalms, The Late Jewish Literary Aramaic version of Psalms from the files of the Comprehensive Aramaic Lexicon Project* (Cincinnati: Hebrew Union College, 2005).

KRAUS, W. & M. KARRER (eds.), *Septuaginta Deutsch, Das griechische Alte Testament in deutscher Übersetzung* (Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2009).

NESTLE, E. e.a. (eds.), *Nestle-Aland, Novum Testamentum Graece* (Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2012²⁸).

NEUSNER, J., *The Babylonian Talmud, A Translation and Commentary* (Peabody: Hendrickson, 2011).

RAHLFS, A., & R. HANHART (eds.), *Septuaginta, Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes* (Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2006²).

PENNER, K.M. & N. MEYER (eds.), *The Lexham Dead Sea Scrolls Hebrew-English Interlinear Bible* (Bellingham: Lexham, 2016).

STEC, D.M., *Targum of Psalms*. ArBib 16 (Collegeville: Liturgical, 2004).

II. Hulpmiddelen

ALAND, K., (ed.), *Synopsis of the Four Gospels, Greek-English Edition of the Synopsis Quattuor Evangeliorum* (Stuttgart: German Bible Society, 2001¹²).

BOTTERWECK, G.J., e.a. (eds.), *Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament* (Stuttgart: Kohlhammer, 1970–1995).

DANKER, F.W. (ed.), *A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature* (Chicago: Chicago UP, 2000³).

- FOKKELMAN, J.P., *The Psalms in Form* (Leiderdorp: Deo, 2002).
- GESENIUS, F.W., e.a. (eds.), *Gesenius' Hebrew Grammar* (Oxford: Clarendon, 1910²).
- JOÜON, P., & T. MURAOKA, *A Grammar of Biblical Hebrew* (Rome: Pontificio Istituto Biblico, 2003).
- KAUFMAN, S.A. (ed.), *Targum Lexicon, A Lexicon to the Aramaic versions of the Hebrew scripture form the files of the Comprehensive Aramaic Lexicon Project* (Cincinnati: Hebrew Union College, 2004).
- KOEHLER, L. e.a., *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament* (Leiden: Brill, 1994–2000).
- LETTINGA, J.P., e.a., *Grammatica van het Bijbels Hebreeuws* (Leiden: Brill, 2012¹²).
- TALSTRA, E., *Biblia Hebraica Stuttgartensia, WIVU Constituency Trees* (Bellingham: Logos, 2005).
- VANGEMEREN, W. (ed.), *New International Dictionary of Old Testament Theology & Exegesis* (Grand Rapids: Zondervan, 1997).
- WALTKE, B.K., & M.P. O'CONNOR, *An Introduction to Biblical Hebrew Syntax* (Winona Lake: Eisenbrauns, 1990).

III. Commentaren

- ALEXANDER, J.A., *The Psalms Translated and Explained* (Edinburgh: Elliot & Thin, 1864).
- BOOIJ, T.H., *Psalmen, deel III (81-110)*. PredOT (Nijkerk: Callenbach, 1994).
- BOVON, F., *Das Evangelium nach Lukas, 4. Teilband Lk 19,28-24,53*. EKK III/4 (Neukirchen: Neukirchen Verlag, 2009).
- BRIGGS, C.A., & E.G. BRIGGS, *A Critical and Exegetical Commentary on the Book of Psalms 1*. ICC (New York: Scribner, 1906–1907).
- BRIGGS, C.A., & E.G. BRIGGS, *A Critical and Exegetical Commentary on the Book of Psalms 2*. ICC (New York: Scribner, 1906–1907).
- BROWN, R.E., *The Death of the Messiah, From Gethsemane to the Grave, A Commentary on the Passion Narratives in the Four Gospels*. ABRL (Doubleday: New York, 1994).
- CALVIN, J., *Commentary on the Book of Psalms* (Grand Rapids: Baker, 1998).
- DECLAISSÉ-WALFORD, N., e.a., *The Book of Psalms*. NICOT (Grand Rapids: Eerdmans, 2014).
- DELITZSCH, F., *Biblischer Kommentar über Die Psalmen* (Leipzig: Dörffling & Franke, 1894).
- EATON, J., *The Psalms. A Historical and Spiritual Commentary with an Introduction and New Translation* (New York: T&T Clark, 2003).
- FITZMYER, J.A., *The Gospel According to Luke X-XXIV*. AB (New Haven: Yale UP, 1985).
- GOLDINGAY, J., *Psalms, Volume 2: Psalms 42–89*. BCOTWP (Grand Rapids: Baker, 2006).
- GUNKEL, H., *Die Psalmen* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1968⁵).
- HOSSFELD, F.-L., & E. ZENGER. *Psalmen 51–100*. HThKAT (Freiburg: Herder, 2000).

- LESLIE, E.A., *The Psalms, Translated and Interpreted in the Light of Hebrew Life and Worship* (Nashville: Abingdon Press, 1949).
- KARRER, M. & W. KRAUS (eds.), *Septuaginta Deutsch, Erläuterungen und Kommentare zum griechischen Alten Testament, Band II Psalmen bis Daniel* (Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2011).
- KIRKPATRICK, A.F. (ed.), *The Book of Psalms*. CBSC (Cambridge: Cambridge UP, 1906).
- KRAUS, H.-J., *Psalmen, 1. Teilband Psalmen 1-59*. BKAT (Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 1978⁵).
- KRAUS, H.-J., *Psalmen, 2. Teilband Psalmen 60-150*. BKAT (Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 1989⁶).
- LUTHER, M., *First Lectures on the Psalms II Psalms 76-126*. Luther's Works 11 (Saint Louis: Concordia, 1976).
- NEALE, J.M., & R.F. LITLEDALE (eds.), *A Commentary on the Psalms. From Primitive and Mediæval Writers and from the Various Office Books and Hymns of the Roman, Mozarabic, Ambrosian, Gallican, Greek, Coptic, Armenian, and Syriac Rites. Vol. 3 Psalm 81 to Psalm 118* (London: Joseph Masters, 1871).
- PAUL, M.J. e.a. (eds.), *Bijbelcommentaar Psalmen I*. SBOT 7 (Veenendaal: CvB, 2010).
- TATE, M.E. *Psalms 51-100*. WBC 20 (Dallas: Word, 1998).
- WEISER, A., *Die Psalmen*. ATD 14/15 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1966⁷).
- VESCO, J.-L., *Le Psautier de David traduit et commenté I* (Paris: Cerf, 2006).
- WESSELSCHMIDT, Q.F. (ed.), *Psalms 51-150*. ACCS OT 8 (Downers Grove: IVP, 2007).

IV. Monografieën en essays

- ALKIER, S., 'Intertextuality and the Semiotics of Biblical Texts', in: R.B. HAYS, e.a. (eds.), *Reading the Bible Intertextually* (Waco: Baylor, 2009), 3-21.
- BAKER, L. David, *Two Testaments, One Bible, The Theological Relationship Between the Old and New Testaments* (Downers Grove: IVP, 2010³).
- BARCLAY, A., 'Psalm 88: Living with Alzheimer's', *JRDH* 16 (2012), 88-101.
- BERGES, U., *Schweigen ist Silber – Klagen ist Gold, Das Drama der Gottesbeziehung aus alttestamentlicher Sicht mit einer Auslegung zu Ps 88* (Münster: Lit, 2003).
- BONS, E., 'Psalmoi, Das Buch der Psalmen, Einleitung', in: W. KRAUS & M. KARRER, *Septuaginta Deutsch, Das griechische Alte Testament in deutscher Übersetzung* (Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2009), 749-752.
- BOROWSKI, O., *Daily Life in Biblical Times*. SBLABS 5 (Atlanta: SBL, 2003).
- BRUEGGEMANN, W., *Theology of the Old Testament. Testimony, Dispute, Advocacy* (Minneapolis: Fortress, 1997).

- CHILDS, B.S., 'Reflections on the Modern Study of Psalms', in: F.M. CROSS, e.a. (eds.), *Magnalia Dei, the Mighty Acts of God, Essays on the Bible and Archaeology*. Fs G. Ernest Wright (New York: Doubleday, 1976).
- CHILDS, B.S., *Introduction to the Old Testament as Scripture* (Philadelphia: Fortress, 1976).
- CHILDS, B.S., 'Response to Reviews of Introduction to the Old Testament as Scripture', *JSOT* 16 (1980), 52-60.
- CHILDS, B.S., *Biblical Theology of the Old and New Testaments. Theological Reflection on the Christian Bible* (Minneapolis: Fortress, 1992).
- COLLINS, T., 'Decoding the Psalms: a Structural Approach to the Psalter', *JSOT* 37 (1987) 41-60.
- COLE, R.L., *The Shape and Message of Book III, Psalms 73-89*. JSOTSup 307 (Sheffield: Sheffield Academic, 2000).
- CROFT, S.J.L., *The Identity of the Individual in the Psalms*. JSOTSup 44 (Sheffield: JSOT Press, 1987).
- DE VOS, Ch., *Klage als Gotteslob aus der Tiefe, Der Mensch vor Gott in den individuellen Klagepsalmen*. FAT 2.11 (Tübingen: Mohr Siebeck, 2005).
- DECLAISSÉ-WALFORD, Nancy L., 'The Canonical Approach', in: Id. (ed.) *The Shape and Shaping of the Book of Psalms, The Current State of Scholarship*. SBLAIL 20 (Atlanta: SBL Press, 2014), 1-11.
- DEKKER, W.J., 'Verberging van God - schuld of lot, over de verberging van God in het Oude Testament', *ThRef* 38 (1995), 184-201.
- FREEDMAN, D.N. e.a. (eds.), *The Anchor Bible Dictionary* (New York: Doubleday, 1992).
- FIDANZIO, M., 'Composition des Psaumes 84-88', in: E. ZENGER (ed.), *The Composition of the Book of Psalms*. BETL 238 (Leuven: Peeters, 2010), 463-468.
- FLINT, P.D., & P.W. MILLER JR. (eds.), *The Book of Psalms. Composition and Reception*. VTSup 99 (Leiden: Brill, 2004).
- FOKKELMAN, J., *Dichtkunst in de bijbel, een handleiding bij literair lezen* (Zoetermeer: Meinema, 2000).
- GERSTENBERGER, E.S., 'Der Psalter als Buch und als Sammlung', in: K. SEYBOLD & E. ZENGER (eds.), *Neue Wege der Psalmenforschung* (Freiburg: Herder, 1994), 3-13.
- GOSSE, B., 'La réponse des Ps 90-106 aux Ps 88-89 quant à la manifestation de l'amour de Yahvé', *ETR* 87 (2012) 481-486.
- HAYS, R.B., *Echoes of Scripture in the Gospels* (Waco: Baylor UP, 2016).
- HOWARD Jr., D.M., 'The Psalms and Current Study', in: D. FIRTH & Ph.S. JOHNSTON (eds.) *Interpreting the Psalms, Issues and Approaches* (Downers Grove, IVP, 2006), 23-40.
- JANOWSKI, B., *Rettungsgewißheit und Epiphanie des Heils, Das Motiv der Hilfe Gottes 'am Morgen' in Alten Orient und im Alten Testament*. WMANT 59 (Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 1989).

- JANOWSKI, B., *Der Gott des Lebens*. BTA 3 (Neukirchen; Verlag, 2003).
- JANOWSKI, B., *Konfliktgespräche mit Gott. Eine Anthropologie der Psalmen* (Neukirchen: Neukirchener Verlag, 2006).
- JOHNSTON, Ph.S., 'The Psalms and Distress', in: D. FIRTH & Id. (eds.) *Interpreting the Psalms, Issues and Approaches* (Downers Grove, IVP, 2006), 63-84.
- JOHNSTON, Ph.S., 'Appendix 1: Index of Form-Critical Categorizations', in: D. FIRTH & Id. (eds.) *Interpreting the Psalms, Issues and Approaches* (Downers Grove, IVP, 2006), 295-300.
- JONES, Ch.B., 'The Message of the Asaphite Collection and Its Role in the Psalter', in: DECLAISÉ-N.L. WALFORD (ed.), *The Shape and Shaping of the Book of Psalms, the Current State of Scholarship*. SBLAIL 20 (Atlanta: SBL, 2014) 71-85.
- KEEL, O., *Die Welt der altorientalischen Bildsymbolik und das Alte Testament, Am Beispiel der Psalmen* (Zürich: Benziger & Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 1972).
- KORPEL, M. & J. DE MOOR, *De zwijgende God* (Vught: Skandalon, 2012²).
- LONGMAN III, T., & P. ENNS, (eds.), *Dictionary of the Old Testament, Wisdom, Poetry & Writings* (Downers Grove: IVP, 2008).
- MANDOLFO, C., 'Psalm 88 and the Holocaust: Lament in Search of a Divine Respons', *BibInt* 15 (2007), 151-170.
- MARÉ, L.P., 'Facing the Deepest Darkness of Despair and Abandonment: Psalm 88 and the Life of Faith', *OTE* 27 (2014), 177-188.
- MCCANN, J.C. 'Book I-III and the Editorial Purpose of the Psalter', in: Id. (ed.), *The Shape and Shaping of the Psalter*. JSOTSup 159 (Sheffield: Sheffield Academic, 1993), 93-107.
- MILLARD, M., *Die Komposition des Psalters*. FAT 9 (Tübingen: Mohr, 1994).
- MISKOTTE, K.H., *Als de Goden zwijgen, over de zin van het Oude Testament* (Amsterdam, Holland, 1956).
- MITCHELL, D.C., *The Message of the Psalter, An Eschatological Programme in the Book of Psalms*, JSOTSup 252 (Sheffield: Sheffield Academic, 1997).
- MOYISE, S., 'Intertextuality and Historical Approaches to the Use of Scripture in the New Testament', in: R.B. HAYS, e.a. (eds.), *Reading the Bible Intertextually* (Waco: Baylor, 2009), 23-32.
- NIEMEYER, C.Th., *Het Probleem van de rangschikking der Psalmen* (Leiden: Luctor et Emergo, 1950).
- NOORDEGRAAF, A., e.a. (eds.), *Woordenboek voor bijbellezers* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2005).
- OSBORNE, G.R., *The Hermeneutical Spiral. A Comprehensive Introduction to Biblical Interpretation* (Downers Grove: IVP, 2006²).
- PEELS, H.G.L., 'Helder en onbevangen. Een recent pleidooi voor een ambachtelijke exegese van het Oude Testament', *ThRef* 46 (2003), 46-55.

- PEELS, H.G.L., 'Hoe leest Gij? Een *lectio christiana* van het Oude Testament', *ThRef* 52 (2009), 236-259.
- PYLES, A.R., 'Drowning in the Depths of Darkness: A Consideration of Psalm 88 with a New Translation', *CTR* 1 (2012), 13-28.
- RECHBERGER, U., *Von der Klage zum Lob, Studien zum 'Stimmungsumschwung' in den Psalmen*. WMAT 133 (Neukirchen: Verlag, 2012).
- RÖSEL, Ch., *Die Messianische Redaktion des Psalters, Studien zu Entstehung und Theologie der Sammlung Psalm 2-89* (Stuttgart: Calwer, 1999).
- RYKEN, L, e.a. (eds.), *Dictionary of Biblical Imagery* (Downers Grove: IVP, 2000).
- SANDERS, J.A., *From Sacred Story to Sacred Text* (Philadelphia: Fortress, 1987).
- SCHNOCKS, J., 'Vergänglichkeit und Gottesferne', in: A. BERLEJUNG & B. JANOWSKI (eds), *Tod und Jenseits im alten Israel und in seiner Umwelt*. FAT 64 (Tübingen: Mohr Siebeck, 2009) 3-23.
- SEYBOLD, K. & E. ZENGER (eds.), *Neue Wege der Psalmenforschung* (Freiburg: Herder, 1994).
- SIEBER, M.A., 'Zur Stellung und Funktion von Psalm 88 insbesondere im Blick auf Psalm 89 (Teil 1)', *BN* 169 (2016), 59-76.
- SIEBER, M.A., 'Zur Stellung und Funktion von Psalm 88 insbesondere im Blick auf Psalm 89 (Teil 2)', *BN* 170 (2016), 73-88.
- SCHLEGEL, J., *Psalm 88 als Prüfstein der Exegese, Zu Sinn und Bedeutung eines beispiellosen Psalms*. BibS(N) 72 (Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 2005).
- TALSTRA, E., *Oude en Nieuwe Lezers, Een inleiding in de methoden van uitleg van het Oude Testament* (Kampen: Kok, 2002).
- TALSTRA, E., 'Who is Who in Zechariah 1:1-6? Tekst Linguistics, Participant Tracking and the Reading of Biblical Texts', in: J. DEKKER & G. KWAKKEL (eds.), *Reading and Listening, Meeting One God in Many Texts*. Fs Eric Peels. ACEBTSup 16 (Bergambacht: 2VM, 2018).
- THORNHILL, A.C., 'A Theology of Psalm 88', *EvQ* 87 (2015), 45-57.
- VANHOOZER, K.J. e.a. (eds.), *Dictionary for Theological Interpretation of the Bible* (London: SPCK & Grand Rapids: Baker, 2005).
- VILLANUEVA, F.G., *The 'Uncertainty of a Hearing', A Study of the Sudden Change of Mood in the Psalms of Lament*. VTSup 121 (Leiden: Brill, 2008).
- WENHAM, G., 'Towards a Canonical Reading of the Psalms', in: C.G. BARTHOLOMEW e.a. (eds.), *Canon and Biblical Interpretation* (Milton Keynes: Paternoster & Grand Rapids: Zondervan, 2006), 333-351.
- WHYBRAY, N., *Reading the Psalms as a Book*. JSOTSup 222 (Sheffield: Sheffield Academic, 1996).
- WILSON, G.H., *The Editing of the Hebrew Psalter*. SBLDS 76 (Chico: Scholars Press, 1985).
- WILSON, G.H., 'Shaping the Psalter: A Consideration of Editorial Linkage in the Book of Psalms', in: J.C. MCCANN (ed.), *The Shape and Shaping of the Psalter*. JSOTSup 159 (Sheffield: Sheffield Academic, 1993), 72-82.

- ZENGER, E., ‘Der Psalter als Buch, Beobachtungen zu seiner Entstehung, Komposition und Function’, in: Id. (ed.), *Der Psalter in Judentum und Christentum*. Fs Norbert Lohfink. HBSt 18 (Freiburg: Herder, 1998), 1-57.
- ZENGER, E. (ed.), *Der Psalter in Judentum und Christentum*. Fs Norbert Lohfink. HBSt 18 (Freiburg: Herder, 1998).
- ZENGER, E., ‘Psalmenexegese und Psalterexegese: Eine Forschungsskizze’, in: Id. (ed.), *The Composition of the Book of Psalms*. BETL 238 (Leuven: Peeters, 2010), 17-65.
- ZENGER, E., (ed.), *The Composition of the Book of Psalms*. BETL 238 (Leuven: Peeters, 2010).

V. Overige

Afbeeldingen die in deze masterthesis zijn opgenomen:

- Voorpagina: 2017, Johanne van Vulpen – van den Broek, acrylverf op paneel, privé-collectie Hans & Johanne van Vulpen.
- Pagina 23: Psalm 88 in het Stuttgarter Psalter. 9e eeuws, Karolingisch manuscript, vervaardigd in de abdij van Saint-Germain-des-Prés, Frankrijk. Collectie Württembergische Landesbibliothek, Stuttgart.
- Pagina 75: Psalm 88 in het Utrechts Psalter. 9e eeuws, Karolingisch manuscript, vervaardigd in de abdij van Hautvillers, Frankrijk. Collectie Universiteitsbibliotheek, Utrecht

In deze thesis zijn een drietal teksten opgenomen die raken aan het thema van deze studie:

- Oktober 1946, pagina 5: H. DE LIAGRE BÖHL, *Miskotte, Theoloog in de branding, 1894-1976* (Amsterdam: Prometheus, 2016), 229.
- Verlangen, pagina 55: O. NOORDMANS, *Gods Poorten* ('s-Gravenhage: Boeken-centrum, 1949), 112-113.
- Taart, pagina 91: A. VAN HEIJNINGEN-STEENBERGEN, *Voor U wil ik de allerbeste dochter zijn, Belevenissen van een niet-perfecte gelovige* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2012). 119-120.

